

А. С. ПУШКИН.

КАПИТАН ҚИЗИ

А. ҚАҲҲОР ТАРЖИМАСИ

К. Чепраков расмлари

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ НАШРИЁТИ

Тошкент — 1949

МУНДАРИЖА

	<i>Бет</i>
I. б о б. Гвардия сержанти	3
II. б о б. Етакчи	14
III. б о б. Қал'а	26
IV. б о б. Дуэль ;	35
V. б о б. Севги . : :	45
VI. б о б. Пугачёв қўзғолони ;	53
VII. б о б. Хужум . : :	64
VIII. б о б. Чақирилмаган меҳмон	72
IX. б о б. Жудолик . . . :	82
X. б о б. Шаҳар қамали :	88
XI. б о б. Қўзғолончилар қишлоғи	97
XII. б о б. Етим қиз . . :	109
XIII. б о б. Қамоқ	117
XIV. б о б. Суд	125

МАКТАБ КУТУБХОНАСИ

На узбекском языке

*

А. С. ПУШКИН

КАПИТАНСКАЯ ДОЧКА

*

Госиздат УзССР — Ташкент — 1949

Редактор *М. Исмоилов*

Нашрни кузатиб боручи: *И. Муслим*

Эпиграфлар таржимони *Миртемир*

Техредактор *С. Губайдуллин*

Теришга берилди 22/III 1949 й. Босишга рухсат этилди 4/V 1949 й. Р 01738. Тиражи 15000. Шартнома 576-48 й. Қоғоз Формати 54×84/16. Печ. л. 8,5. Уч.-нашр. л. 7,17. Бир п. л. да 34496 ҳарф. Баҳоси 3 с. 50 т. Муқоваси 1 с.

Тошкент. 1-нчи босмахона. 1949. Заказ № 109.

НОМУСНИ Ёшлиқдан ЭҲТИЁТ ҚИЛ.
Мақол

І Б О Б

ГВАРДИЯ СЕРЖАНТИ

— Эртаёқ гвардия капитани бўлсайди.
— Унақага ҳожат йўқ: хизмат этсин кўшинда.
Тузук гап! Майли у ҳам андак азоб чексин-да...
.....
Ҳа, отаси ким ўзи?

*Княжнин*¹

Отам, Андрей Петрович Гринёв, ёшлигида граф Миних² ҳузурида хизмат қилган ва премьер-майор бўлиб, 17...нчи йилда хизматдан чиққан. Шу вақтдан бошлаб, Симбирскдаги ўз қишлоғида турган ва шу қишлоқли камбағал бир дворяннинг қизи Авдотья Васильевна Ю. деган қизга уйланган. Биз тўққиз бола бўлганмиз. Опа ва акаларим болалиқда ўлиб кетишган, Яқин қариндошимиз гвардия майори князь Б. нинг илтифоти блан мен Семёнов полкига³ сержантликка ёздирилган эканман. Мен таҳсилни тамом қилгунимча полкда отпусада деб ҳисобланганман. У замонда биз ҳозиргидан бошқача тарбияланар эканмиз. Беш яшарлигимда

¹ *Княжнин Яков Борисович* (1712—1791) — машҳур рус драматург-шоир.

² *Миних Бурхард Христофорович* (1683 — 1767) — граф, ҳарбий ва сиёсий арбоб.

³ 1762 йилдаги фармонга кўра, офицерлик унвонини олиш учун ўн икки йил оддий аскар бўлиб хизмат қилиш керак эди, шунинг учун дворянлар болаларини ёшлигидан ҳарбий хизматга ёздирган. Бу болалар уйда туриб хизмат муҳлатини тамом қилиб, балоғатга етганларида офицерлик унвонини олар эдилар.

жиловдор Савельичнинг қўлига топширилганман. Бу одам тавфиқли, тадбирли киши бўлгани учун менга оға этилиб тайинланган. Унинг қарамоғида ўн икки ёшимда русча хат-савод чиқардим ва илдам овчи итларнинг хусусиятлари ҳақида баҳузур муҳокама юргизадиган бўлдим. Шу вақтда отам Москвадан мосье Бопре деган бир французни менга мураббий қилиш учун, бир йилга етарли вино ва зайтун ёғи блан бирга олдириб келтирди. У одамнинг келиши Савельичга ҳеч ёқмади. У ўзича: „Худога шукур, боланинг устбоши тоза, ўзи озода, қорни тўқ бўлса, ортиқча чиқимдор бўлиб, бу мусъени олдириш нима ҳожат эди, гўё бу ерда одам қуриб кетгандай-а!“ деб дўнгиллади. Бопре ўз юртида сартарош, сўнгра Пруссияда солдат бўлиб, ундан кейин Русияга pour être outchitel¹ келган, лекин бу сўзнинг ма'носига ўзи ҳам унча тушунмаган экан. У хушфе'л, мулойим, аммо ўлгундай энгил табиат, бузуқ одам эди. Унинг энг занф томони хотин-халажга ўчлиги эди; шу фе'ли туфзйли кўпинча туртки еб, кечалари инқиллаб чиқарди. Яна (ўзининг айтишича) шишанинг ҳам душмани эмасди, я'ни (русча айтганда) бир қултум ортиқроқ ютишни яхши кўрарди. Бизникида вино фақат овқат маҳалида ва шунда ҳам бир рюмкадангина берилгани ва кўпинча муаллимларга берилмагани учун менинг Бопрем ҳадемай рус арағига ҳам мижоз бўлиб қолди, ҳатто бу арақни ме'дага фойдалироқ ҳисоблаб, ўз юртининг виносидан ҳам а'лороқ кўрадиган бўлди. Биз тез фурсатда иноқ бўлиб кетдик, гарчи шартномага кўра у менга француз, немис тиллари ва бошқа илмларни ўргатишни ўз устига олган бўлса-да, лекин мендан тез орада унча-мунча русча ўрганиб олишни афзалроқ кўрди, кейин ҳарқайсимиз ўз ишимиз блан машғул бўлавердик. Биз жуда қалин бўлиб кетдик. Менга

¹ Ўқитучи бўлиш учун.

бошқа домланинг кераги ҳам йўқ эди. Броқ тақдир бизни бир-биримиздан айирди, айрилишимизнинг сабаби бундай бўлди:

Палашка деган семиз, чўтир кирчи қиз блаъ сигир соғучи Акулька деган қийшиқ хотин иккови, бамаслаҳат волидамнинг оёғига йқирилиб, ўзларининг нодонликлари орқасида катта гуноҳ қилиб қўйганликлари учун афв сўраганлар ва мусъе уларни тажрибасизликларидан фойдаланиб, алдаганини йиғлаб-сихтаб арз қилганлар. Онам бунақа ишлар тўғрисида жуда қаттиққўл эди, отамга шикоят қилибди. Отамнинг жаҳли ёмон эди. У дарҳол шум французни чақиртирибди. Мусъе ўглингизга дарс бераётипти дейишипти. Отам менинг хужрамга кириб келди. Бопре шу чоқ данг қотиб ухлаб ётган эди. Мен ўз ишим блан банд эдим. Шунни айтиш керакки, менга Москвадан география картаси олдирилган. Бу карта бекорга деворда осилиб ётар ва кўпдан бери унинг қоғозига суқланиб юрар эдим. Мен шу қоғоздан варрак қилмоқчи бўлиб, Бопренинг уйқуда эканини ғанимат билиб, ишга киришган эдим. Варракни ясаб, Добрая Надежда бурнига энди дум боғлаётганимда отам кириб келди. Менинг география машғулотимни кўриб қулоғимни чўзди, сўнгра, югуриб Бопренинг ёнига борди ва уни дағал уйғотиб, койийбошлади. Бопре гангиб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тураолмади: бечора француз ўлгундай маст эди. Ўн балога бир даво деганлар. Отам уни, ёқасидан ушлаб, каравотдан турғизди-да, эшикдан улоқтириб юборди ва шу куннинг ўзидаёқ, Савельичнинг бахтига, уни уйдан ҳайдади. Шу блан менинг ўқишим ҳам татмом бўлди.

Мен ҳали вояга етмаган¹ бола бўлиб, куним қаптар

¹ Бурунги замонда ўн тўққизга кирмаган дворян ва бой болалари ҳали вояга етмаган—недоросль ҳисобланган. Фонвизин (1745—1792) нинг „Недоросль“ деган машҳур комедиясидан сўнг бу сўз зиҳни хит, қайсар-такасалтанг, эсипаст ма'носига кириб кетган.

учириб, ҳовлидаги болалар блан сакрамачоқ ўйнаб ўтарди. Шундай қилиб, ўн олти ёшга ҳам тўлдим. Шунда тақдирим ўзгача бўлди.

Куз кунларининг бирида онам меҳмонхонада асалдан мураббо қайнатар, мен эса тамшаниб, қайнаётган кўпикка қараб турардим. Отам дераза ёнида ўтириб, ҳар йили келадиган Сарой календарини¹ ўқирди. Бу китоб унга ҳамавақт зўр та'сир қиларди. Бу китобни у сра совуққонлик блан ўқиёлмас, бу ўқиш ҳамиша унинг зардасини қайнатиб юборарди. Унинг фе'ли-атворини яхши билган онам мудом бу китобни иложи борича панароқ ерга яширишга тиришар, отам ба'зан ойлаб бу Сарой календарини кўрмасди. У Сарой календарини топиб олгундай бўлса, соатлаб қўлидан қўймас эди. Отам календарьни ўқир экан, ора-сра елкасини учириб, ўзича: „Генерал-поручик!.. У менинг ротамда сержант эди!.. Ҳар икки рус орденининг кавалери!².. Ҳўш, биз қачондан бери...“ дер эди. Оқибат, отам календарьни диванга қараб улоқтирди-да, ўйга ботди, унинг бу авзойи яхшилик нишонаси эмас эди,

У тўсатдан онамга қараб: „Авдотья Васильевна, Петруша нечага кирди?“ деб сўради.

— Мана энди ўн еттига қадам қўйди, — деди онам, — Петруша Настасья Герасимовна холанинг кўзи ожиз бўлган йили туғилган эди, у туғилганда ҳали...

„Хўп яхши“, — деди отам унинг сўзини бўлиб, — „хизмат қиладиган вақти етибди. Оқсочлар бўлмасида югуриб-йўртгани, каптар бола тутгани бас“.

¹ 1745 йилдан нашр этилабошлаган бу Сарой календариди, оддий ма'лумотлардан ташқари, ҳарбийлар ва граждандардан етишган олий мартабали амалдорлар рўйхати ва император саройининг ишларига онд турли қондалар ҳам бўлар эди.

² Орден ин'ом қилинган кишилар кавалер деб аталган. Бу ерда иккинчи орден кўзда тutilади. Подшо Русиясида биринчи орден Андрей Первозванный ордени ҳисобланган (Пётр I та'сис этган) ва иккинчи орден Екатерина белгилаган Александр Невский орденидир.

Тез фурсатда мендан айрилиб қолишини эшитиб, онам шундай ханг-манг бўлдики, қўлидаги қошиқ кастрюльга тушиб кетди, кўзидан дув ёш тўкилди. Мен, аксинча, тасвир этиб бўлмайдиган даражада севиндим. Хизмат деганда эркинлик ҳақидаги фикрлар, Петербург ҳаётининг ҳузур-ҳаловати кўз олдимга келар эди. Ўзимни гвардия офицери ҳаёл қиламан, офицерликни эса киши саодатининг энг юқори чўққиси деб билар эдим.

Отам ўз ниятини ўзгартиришни ҳам, унинг ижросини кейинга қўйишни ҳам хоҳламас эди. Кетиш куним белгиланди. Кетишимдан бир кун илгари отам, бўлажак начальнигимга мен орқали хат юбормоқчи эканини айтиб, қалам блан қоғоз сўради.

„Князь Б. га мендан ҳам салом айтишни эсингдан чиқарма, Андрей Петрович“, — деди онам, — „Петрушадан марҳаматини дариг тутмаслигига ишонаман деди, деб ёз“.

— Беҳуда гапни қўйсанг-чи! — деди отам қовоғини солиб. — Нега мен князь Б. га хат ёзар эканман?

„Ўзинг Петрушанинг начальнигига хат ёзаман дединг-ку“.

— Хўш, деган бўлсам нима?

„Ахир Петрушанинг начальниги князь Б.-да. Петруша Семёнов полкига ёздирилган эди-ку“.

— Ёздирилган эмиш! Ёздирилган бўлса менга нима? Петруша Петербургга бормайди. Петербургда хизмат қилиб нима ўрганайди? Бекорга санқиш, лақиллашними? Йўқ, аскар бўлиб хизмат қилсин, аскарлик жабдуғини кўтарсин, порох ҳидини ҳидласин, солдат бўлсин, такасалтанг эмас! Гвардияга ёздирилган эмиш! Қани унинг паспорти? Менга бер.

Онам, болалигимда кийгизиб чўқинтирилган кўйлагим турган сандиқчасини титиб, паспортимни топди ва қўли қалтираб отамга узатди. Отам паспортни диққат блан ўқиди, сўнгра олди, стол устига қўйди-да, хатни ёзишга киришди.

Петербургга юбормаса қаёққа юборар экан? Шуни билиш орзуси мени қийнар эди. Икки кўзим отамнинг имиллаб қимирлаётган перосида эди. Оқибат хат битди. Отам уни паспорт блан бир конвертга солди, кўз ойнагини олиб, мени ёнига чақирди ва: „Мана сенга хат, буни менинг қадрдон ўртоғим ва дўстим Андрей Карлович Р. га бер, Сен Оренбургга, шу кишининг қўли остида хизмат қилишга борасан“ деди.

Шундай қилиб, порлоқ умидларим пучга чиқди. Қувноқ Петербург ҳаёти ўрнига мени узоқ ва чет ерда зерикиш, диққи-нафаслик кутарди. Бундан бир минут илгари шу қадар хурсандлик блан ўйлаганим хизмат, энди, кўзимга катта бир фалокат бўлиб кўринди. Энди нима ҳам дейман! Эртасига эрталаб эшик олдига соявон арава келди; чемодан, чой анжомлари солинган сандиқча блан булка ва пироглар тугилган тугунча унга жойланди, булар уйдаги эркалигимнинг сўнгги аломатлари эди. Ота-онам фотиҳа беришди. Отам хайрлашар экан: „Хайр, Пётр. Хизматини қилишга онт ичган кишингга сидқи-дил блан хизмат қил; бошлиқларнинг гапига қулоқ сол; уларнинг ширин сўзларига учма; хизматда амал тама' қилма; хизматдан қочма; кийимни янгилигидан, номусни ёшликдан эҳтиёт қил деган мақолни ҳамиша ёдингда тут“. Онам кўзига ёш олиб, менга ўз сиҳатимни сақлашни, Савельичга мендан бохабар бўлишни тайинлади. Менга қуён терисидан қилинган пўстин ва унинг устидан яна тулки терисидан қилинган калта пўстин кийгизишди. Савельич икковимиз аравага чиқдик, йиғлаб-сихтаб жўнадик.

Шу кун кечаси Симбирскка келдик, бу ерда бир кун туриб, лозим бўлган нарсаларни олишимиз керак эди; бу ишни Савельичга буюрдим. Ўзим трактирга тушдим. Савельич эрталаб барвақт бозор қилгани кетди. Деразадан ифлос кўчага қараб ўтириб зерикдим, уйларни айлангани чиқдим. Биллиард залига кирдим, бу ерда ўттиз беш ёшларда, новча, узун қора мўйловли,

авра тўн кийган, қўлида кий, оғзида трубка блан турган бир баринни кўрдим. У, маркер¹ блан биллиард ўйнамоқда, маркер ютса бир рюмка арақ ичар, ютқизса биллиард столи остидан эмаклаб ўтар эди. Буларнинг ўйинини тамоша қилдим. Ўйин давом этган сайин маркернинг эмаклаши кўпайди, охири столнинг остига кирганича чиқмай қўяқолди. Барин, худди гўр устида гапираётгандек, унинг ша'нига бирқанча сўз айтгандан кейин, менга бир партия ўйнашни таклиф қилди. Мен бу ўйинни билмаганимдан, таклифини қайтардим. Бу, афтидан, унга ғалати туюлди. У менга таассуф назари блан қаради; лекин икковимиз гапиришиб қолдик. Бу одамнинг номи Иван Иванович Зурин бўлиб, ** гусар полкининг ротмистри, Симбирскка рекрут² қабул қилиш учун келиб, трактирга тушган экан. Зурин, мени бирга солдатча овқат қилишга — ҳарнайки худонинг берганини баҳам кўришга таклиф қилди. Мен жон-дил блан рози бўлдим. Овқат егани ўтирдик. Зурин кўп ичар ва хизматга кўникиш лозим эканлигини айтиб, мени ҳам сийлар эди; у армия турмушидан турли қизиқ латифалар айтиб берди, кулабериб қотиб қолдим, овқат пировард бўлгунча иккимиз жуда иноқ бўлиб қолдик. Шунда менга у биллиард ўргатмоқчи бўлди. „Бу нарса, — деди у, — бизга ўхшаган хизматдаги кишига зарур. Масалан, походга чиқилганда бир манзилга тушади киши; нима қиласан? Нуқул жуҳудларни ураверган блан бўладими. Ноилож трактирга борасан, биллиард ўйнайсан; бунинг учун ўйнашни билиш керак“. Унинг гапи менга жуда ма'қул тушди, жон-дил блан ўрганишга киришдим. Зурин менга далда берар ва тез ўрганишимга ҳайрон қоларди; бирнеча ўйиндан сўнг пул тикиб ўйнашни таклиф қилди, қуруқ бўлмасин, ярим тийиндан ўйнайлик, мақсад ютиш эмас, қуруқ

¹ Биллиардда хизмат қилиб турадиган киши.

² Крепостнойлик Русиясида янгидан олинадиган солдат.

ўйнашдан ёмони йўқ, деди. Бунга ҳам кўндим. Зурин бўлса пунш чақирди ва хизматга кўникиш лозим эканини яна айтиб, мени пуншдан ичиб кўришга ундади; пунш ичилмаса хизматнинг қизиғи бўлмайди, деди. Мен унинг гапига кирдим. Ўйинимиз ҳам давом этар эди. Пуншни ичганим сайин ботирланавердим. Урганимда соққалар стол қирғоқларидан ошиб, ерга тушиб кетарди; тажанг бўлиб маркерни уришар эдим, чунки ўйинни у нотўғри ҳисоб қилар эди; борган сари ўйинни оширдим, қисқаси ўзимни бирданига дархонликка чиққан ёш боладай тутар эдим. Кун кечикиб қолибди. Зурин соатига қаради, таёқни қўйди-да, юз сўм ютқизганлигимни билдирди. Андак хижолат бўлдим, чунки пулим Савельичда эди. Афв сўрадим. Зурин сўзимни бўлиб: „Йўқ бемалол! Ҳеч ташвиш тортма. Кейинроқ бўлар. Ҳозир Аринушканинг олдига борайлик“ деди.

Нима дейсиз энди? Бу кунни бошдан-оёқ бемазагарчилик блан ўтказдим. Кечки овқатни Аринушканикида едик. Зурин хизматга кўникиш керак деб, дамба-дам менга ичкилик қуярди. Дастурхондан турганда, мен оёқ узра зўрға турардим; Зурин мени ярим кечаси трактирга элтиб қўйди.

Савельич бизни эшик олдида — зинапояда учратди. У хизматга бўлган ихлосимнинг муқаррар нишонларини кўриб: „Оббо, худо урди“ деб юборди. „Сенга нима бўлди, бегим? — деди у куюниб. — Қаерда бу аҳволга тушдинг? Оббо худо урмаса! Умрингда бундай гуноҳ қилмаган эдинг“.

— Гапирма, миясини еган чол! — дедим дудуқланиб: — мастга ўхшайсан, кириб ёт... мени ҳам ётқиз.

Эрталаб бошим оғриб турдим. Кеча бўлган ишларни зўрға-зўрға эслар эдим. Чой кўтариб кирган Савельич ўйимни бўлди. „Ҳали эрта, Пётр Андреич, — деди бошини чайқаб, — ҳалитдан кайфга берилсанг бўлмайди. Сен кимга тортдинг? Отанг ҳам, бобонг ҳам пиёниста эмас эдилар назаримда; онанг тўғрисида гапириш ҳам

ортиқча: умрида қвасдан бошқа нарсани оғзига олган эмас. Айб кимда? Айб ўша ла'нати француз афандида. Ҳар доим Антипьевнанинг олдига югуриб келиб: „Мадам, же ву при водкю“¹ дер эди. Мана сенга же ву при! Қилғиликни қилди, итвачча. Бир ножинсни мураббий қилиб ёллашнинг нима ҳожати бор эди. Гўё бариннинг ўз одамлари қуриб кетгандай!“

Уялдим, юзимни тескари ўгириб:—Бор йўқол. Савельич, чой ичмайман, дедим. Лекин Савельич бир насиҳатгўйликка тушса, уни сра тўхтатиб бўлмас эди. „Мана кўрдингми, Пётр Андреич, кайфнинг оқибати шундай бўлади. Бош ҳам оғрийди, иштаҳа ҳам йўқолади. Ичадиган киши ҳечнарсанга ярамай қолади... Шўр бодринг сувини асал блан ич, ундан ҳам кўра бир стакан қуюқ винодан бош оғриқ қилиш тузук. Олиб келайми?“

Шу онда бир бола кириб, И. И. Зуриннинг хатини менга узатди. Хатини очиб, қуйидаги сатрларни ўқидим:

„Азизим Пётр Андреевич, кеча ютқизганинг юз сўм пулни марҳамат қилиб, шу боладан бериб юборишингни сўрайман. Пулга жуда-жуда зориқиб турибман.

Амрингга интизор *Иван Зурин*“.

Нима қилардим, чора йўқ, ўзимни бепарво тутдим; ҳам пулим, ҳам кийим-кечагим, хайрихоҳим, жонкуярим Савельичга мурожаат қилиб, болага юз сўм беришни буюрдим. „Нечук? Нима учун?“ деди у таажжубланиб. — Шунча қарзим бор, — дедим иложи борича совуққонлик блан. — Қарз! — деди борган сайин ҳайрон бўлаётган Савельич; — қачон қарздор бўлақолдинг, бегим? Бир балоси бор. Ихтиёринг, нима қилсанг, қиласан, аммо мен пул бермайман“.

Шу кескин минутда бу қайсар чолга гапимни ўтказмасам, кейинчалик унинг васийлигидан қутулишим

¹ Хоним, сиздан илтимос қиламан, арақ беринг.

қийин бўлади, — деб ўйладим ва унга кибр блан қараб дедим: „Мен сенинг хўжайинингман, сен менинг хизматкоримсан. Пул меники. Мен шунча пулни ютқиздим, чунки шуни хоҳладим. Менга ақл ўргатмаслигинг ва буюрилган ишни қилаверганинг маслаҳат.

Бу гапни эшитиб, Савельич данг қотиб қолди.

— Нима қилиб турибсан? — дедим ғазаб блан бақириб. Савельич йиғлаб юборди. „Отагинам Пётр Андреич, — деди титраган товуш блан, — мени кулфатда адо қилма. Нури-дийдам! Мен чолга қулоқ сол: у муттаҳамга ёз, ҳазилакам ўйнаган эдим, бунақа бейўриқ пулимиз йўқ дегин. Юз сўм-а! Худойим ўзинг асра! Ота-онанг ёнғоқдан бошқа ўйинни зинҳор ўйнама деганини айт...“

— Ёлғон гапирма, — дедим зарда блан унинг сўзини кесиб, — пулни буёққа бер, йўқса ўзингни қуваман.

Савельич менга чуқур қайғили бир назар ташлади-да, қарзни узгани кетди. Бечора чолга раҳмим келди; аммо эрк олишни ва энди ёш бола эмаслигимни исбот қилишни истар эдим. Зуринга пул етказилди. Савельич мени бу ла'нати трактирдан олиб кетишга шошиларди. Отлар тайёр эканидан хабар берди. Кўнглим ғаш, ичдан ўкиниб, устозим блан хайрлашмай, қачон бўлса-да, у блан яна кўришишни ҳам ўйламай Симбирскдан жўнадим.

И БО Б Е ТА К Ч И

Менинг диёримми бу диёр,
Бегона диёр!
Келмадимми мен ўзим сенга,
Ё учқур от келтирганмиди,
Йўқ, келтирган мен азаматни—
Ёшлик зўрим ва дадиллигим.
Майхонага хос сархушлигим.

Қадимий қўшиқ.

Йўл бўйи ўйлаган ўйларим унча кўнгил очадиган ўйлар эмас эди. Ютқизган пулим ўша вақтдаги пулнинг кучига кўра хилагина эди. Симбирск трактирида бема'нилиқ қилганимни тан олиб, Савельич олдида ўзимни гуноҳкор сезардим. Буларнинг ҳаммаси мени қийнади. Чол, араванинг бир четида менга тескари ўгирилиб, қовоғини солиб ўтирар, индамас, ҳар замон томоғини қириб қўяр эди. У блан ярашгим келар, аммо гапни нимадан бошлашга ҳайрон бўлар эдим. Ниҳоят, мен унга: „Бўлди энди, Савельич! Бас, ярашайлик, айб менда; айб ўзимда эканини кўриб турибман. Кеча ўзим ёмон иш қилиб қўйиб, бекор сенга озор бердим. Бундан кейин бу хилда нома'қулчилик қилмасликка, сенинг гапингга қулоқ солишга ва'да бераман. Бўлди энди, хафа бўлма, ярашайлик“ дедим.

— Эҳ, отагинам Пётр Андреич!— деди у чуқур хўрсиниб. — Ўзимдан хафа бўламан; ҳамма айб ўзимда. Ноҳотки сени трактирга ёлғиз ташлаб кетсам! Нима қилай? Йўлдан оздим: қудамни кўрай деб, дьячиханинг олдига борибман. Ошнамнинг уйида ўтириб қолибман.

Кўргилик-да. Хўжайинларнинг кўзига қандай кўринаман. Сенинг ичганингни, қимор ўйнаганингни эшитсанима дейди.

Бечора чолнинг кўнглини тинчитиш учун, минба'д унинг розилигини олмасдан бир тийинга ҳам қўл урмасликка ва'да бердим. У аста-секин босилди, аммо ҳамон бошини чайқаб, ба'зи-ба'зида ўзича „Юз сўм-а! Айтмоққа осон!“ деб дўнғилларди.

Хизматга тайин этилган еримга яқинлашдим. Атроф паст-баланд, тепа ва жарликлардан иборат кўнгилисиздашт эди. Ҳаммаёқ қор блан қопланган. Қуёш ботиб борарди. Арава тор йўлдан, тўғриси, мужикларнинг ченалари солган издан борарди. Ямшик тўсатдан бир томонга қарайбошлади, нйҳоят, телпагини бошидан олди-да, менга ўгирилиб: „Бегим, қайтсак қалай бўлади?“ деди.

— Нима учун?

„Ҳавонинг авзойи бузуқ: шамол кўтарилаётпти; қорни тўзитишини қаранг“.

— Нима қилибди?

„Кўрмайсизми, ҳу ана уни?“ (Ямшик қамчиси блан кун чиқиш томонни кўрсатди).

— Мен оппоқ дашт, тиниқ осмондан бўлак нарсани кўрмаяпман.

„Ҳов ана у-чи, булут“.

Осмоннинг бир бурчида, уфққа яқин ерда, дарҳақиқат оқ булут парчаси турар, кўрган киши уни йироқдаги қир деб гумон қиларди. Ямшик булутнинг бўрон аломати эканини айтди.

Бу ерларнинг бўрони қандай бўлишини эшитганман, бутун бошлиқ карвонлар ҳалок бўлганини биларэдим. Савельич ямшикнинг фикрига қўшилиб, қайтишни маслаҳат кўрди. Аммо менинг назаримда шамол унча кучли кўринмади, то кучайгунча бекатга етиб олиш умидида бўлиб, қистаброқ юришни буюрдим.

Ямшик отларнинг бошини қўйиб берди; аммо кун

чиқиш томондан сра кўзини узмас эди. Отлар елар, шамол эса борган сайин кучаяр эди. Булут юқорилаб, секин-аста бутун осмонни энлади. Майдалаб турган қор бирдан лайлак қорга айланди. Шамол ғувиллади; бўрон бошланди. Кўз очиб юмгунча, қорамтир осмон мавж уриб турган қор денгизига айланди. Борлик кўздан йўқолди. „Мана, бегим, фалокат. Бўрон бошланди!“ деди ямшик.

Соявондан бошимни чиқариб қарадим: ҳаммаёқ қоп-қоронғи, қуюн. Шамол худди жони бордай, ваҳима солиб ғувиллар эди. Савельич иккимизни қор босди; отлар секинлаб, узоқ бормаи тўхтади. „Нега тўхтадинг?“ дедим ямшикка тоқатсизлик блан. — Қаёққа юрай? — деди ямшик ченадан тушаётиб. — Қаерга кириб қолганимизни билмасам: йўл йўқ, ҳаммаёқ қоп-қоронғи. — Мен ямшикни сўкабошлаган эдим, Савельич унинг тарафини олди: „Сен гапга кирсанг экан, — деди у зарда қилиб, — саройга қайтиб, овқат еб, чой ичиб, эрталабгача тинчгина дам олар эдик, бўрон босилгандан кейин йўлга чиқардик. Мунча шошилмасак? Тўйга бораётиб-мизми!“ Савельич ҳақ эди. Илож йўқ. Қор сатта ботмонлаб ташлар эди. Арава ёнида қор уюми пайдо бўлди. Отлар бошларини қўйи солиб турар ва ҳар замон силкиниб қўярди. Ямшик айланиб юрар ва нима қилишини билмай, отларнинг афзалини тузатарди. Савельич вайсагани-вайсаган; бирон уй ёки йўл белгисини кўриш умидида чор-атрофга қарардим, қопқора қуюндан бошқа ҳечнарсa кўринмас эди... Туйқусдан алланарсанинг қорасини кўриб қолдим. „Ҳой, ямшик! — деб қичқирдим, — қара, ана уёқда қорайиб кўринган нима?“ Ямшик синчиклаб қаради. — Қаёқдан билай, бегим, — деди у ўрнига ўтираётиб, — арава десанг арава эмас, дарахт десанг дарахтга ўхшамайди, қимирлаётибди шекилли. Ё бўридир, ё одамдир.

Мен, шу қорага қараб юришни буюрдим, у ҳам бизга томон юриб келаверди. Ҳадемай етиб олдик,

одам экан. „Ҳой яхши киши! — деб қичқирди ямшик. — Йўлни билмайсанми?“

— Йўл-ку шу-я; мен йўлда турибман, — деб жавоб берди йўловчи, — юриб бўлмагандан кейин бу йўлдан нима фойда?

— Менга қара, оғайни, — дедим унга, — сен бу ерларни биласанми? Бизни қўшхонага элтиб қўймайсанми?

— Бу ерларни биламан, — деб жавоб берди йўловчи, — худога шукур, қадамим етмаган ерим йўқ. Ҳавони кўрмайсанми: бундай вақтда албатта адашасан киши. Яхшиси шу ерда туриш керак, бўрон тўхта-син, ҳаво очилсин, йўлни юлдузларга қараб топиб оламиз.

Унинг совуққонлиги менга дадиллик берди. Таваккал қилиб кечани шу даштда ўтказар эканман-да, деб турган эдим, йўловчи бирдан аравага чиқди-да, ямшикка: „Қани, худога шукур, манзил узоқ эмас, ўннга бур-да, ҳайда“ деди. — Нега ўннга бураман? — деди ямшик ажабланиб. — Қани йўл? Гапингни қара-ю. От ҳам бировники, хомут ҳам меники эмас деб, бур деяверар экансан-да! — Ямшикнинг гапи менга ма'қул тушди. „Дарҳақиқат, — дедим, — нега манзил яқин деб ўйлайсан?“ — Чунки, — деди йўловчи, — шамол шу томондан эсяпти. Думоғимга тутун ҳиди келаяпти, демак қишлоқ яқин. — Унинг зийраклиги блан сезгирлигига ҳайрон қолдим. Ямшикни йўлга солдим. Қалин қорда отлар чираниб қадам ташлар эди. Арава секин ўрмалаб, гоҳ қорга ботади, гоҳ чуқурликка тушиб кетади ва гоҳ ўннга, гоҳ сўлга чайқалади. Киши худди мавж уриб турган денгизда сузиб бораётгандай бўлади. Савельич, биқинимга урилиб, инқиллайди. Пардани туширдим, пўстинга ўралдим, бўрон аллалайди, соявон тебранади; уйқуга кетдим.

Бир туш кўрдим, бу туш сра эсимдан чиқмайди, бошимдан кечган воқиялар тўғрисида ўйлаб кўрсам,

ҳануз бу тушни одатдан ташқари бир каромат деб биламан. Ўқучи кечирар, чунки хурофотга нақадар нафрат кўзи блан қараса ҳам бид'атга берилиш — киши учун туғма бир нарса эканини ўз тажрибасидан билади.

Мен ҳис ва руҳан шундай бир ҳолатда эдимки, бу ҳолатда мавжудият хаёлотга ён бериб, унга қўшилиб, кўз уйқуга илинган вақтдаги тушга айланади. Назаримда: бўрон ҳануз қутурмоқда, биз ҳамон қор саҳросида адашиб юрибмиз... Бирдан кўзимга дарвоза кўринди, биз шу дарвозага кирдик, бу — ўзимизнинг ҳовлимиз эмиш. Дабдурустдан хаёлимга келган нарса: отам, ночор қайтганимни билмай, аччиғи келмаса ва бу қайтишни атайлаб қилинган ўзбошимчалик деб билмаса гўрга эди, деган хавф бўлибдир. Шошиб аравадан тушдим, қарасам: эшик олдида мени қаршилаб онам турибди, у жуда хафа кўринади. „Секин, — деди у, — отанг касал, ўлим тўшагида ётибди, сен блан розилик тилашмоқчи“. Қўрқиб кетдим, онам кетидан ётоққа кирдим. Қарасам, уй ғира-шира; отамнинг тўшаги ёнида кишилар турибди, ҳаммаси ғамгин. Секин отамнинг ёнига бордим; онам пашшахонанинг бирёғини кўтариб: „Андрей Петрович, Петруша келди; сенинг бетоблигингни эшитиб қайтибдир, дуо қил“ деди. Мен тиз чўкиб, беморга тикилдим. Нимани кўрдинг денг?.. Отамнинг ўрнида қора соқолли бир мужик ётибди, менга кулиб қарайди. Мен ҳайрон бўлиб онамга қардим. — Бу нима гап? Бу отам эмас. Нечук мен мужикнинг дуосини олар эканман? — дедим. „Барибир, Петруша, — деди онам, — бу сенинг отанг ўрнидаги киши; қўлини ўп, сени дуо қилсин...“ Мен кўнмадим. Шу вақт мужик ирғиб ўридан турди, орқасидан болта олиб ҳар томонга ҳамла қилабошлади. Қочмоқчи бўлдим... лекин қочолмадим; уй ўликка тўлди; ўликларга қоқинаман, кўлмак бўлиб ётган қонга тойиламан... Ваҳимали мужик ширин сўз блан мени

ёнига чақирди: „Қўрқма, менинг дуомни ол...“ деди. Ҳаддан ташқари қўрқдим, гангидим... Шу онда уйғо-
ниб кетдим; арава тўхтаган; Савельич қўлимдан тортиб:
„Туш бегим, келдик“ деди.

— Қаерга келдик? — дедим, кўзимни уқалаб.

„Карвон саройга. Худо йўлимизни ўнглади, деворга
тўқиниш келиб қолибмиз. Туш, бегим, тезроқ туш,
исин“.

Аравадан тушдим. Бўрон, гарчи бироз босилган
бўлса ҳам, ҳамон давом этарди. Қоронғи, ҳечнарсани
кўриб бўлмайди. Саройбон, қўлидаги чироғни этаги ост-
тида тутиб, бизни дарвоза олдида кутиб олди ва мени
меҳмонхонага бошлаб кирди. Меҳмонхона тор, аммо
озодагина; жинчироғ ёниб турар эди. Деворда бир
милтиқ, бир казакча телпак осифлиқ.

Саройбон олтмиш ёшларда, аммо ҳали анча тетик
бир мужик эди. Унинг асл зоти Яиқ казаги¹ экан. Са-
вельич кетимдан чой анжомларини олиб кирди ва тез-
дан чой қайнатиш учун ўт сўради. Бир умр чойга ҳо-
зиргидай ташна бўлмаган эдим. Саройбон ўт қидириб
кетди.

— Етакчи қани? — дедим Савельичга.

„Мен шу ердаман, тақсир“ деди юқоридан кимдир.
Юқорига қарадим, қопқора соқол, иккита чақнаб тур-
ган кўзни кўрдим. — Ҳа, оғайни, совқотдингми? „Бир
қават чопон блан совқотмайдими киши! Яширишнинг
нима ҳожати бор, пўстиним бор эди, кеча трактирчига
гаров қўйдим: совуқ унча қаттиқ кўринмаган эди“. Шу
онда саройбон қайнаб турган самовар кўтариб кирди;
етакчини чойга таклиф қилдим, у юқоридан тушди.
Унинг ташқи қиёфаси кўзимга жуда ажойиб кўринди.
Ўзи қирқларда бор, бўйи ўрта, озғин, елкалари кенг.

¹ Яиқ дар'ёси ҳавзасида яшаган казаклар. Яиқ казаклари Пу-
гачёв қўзғолонида актив кучлардан бири бўлган. Пугачёв қўзғоло-
ни бостирилгандан кейин Екатерина II нинг фармони блан Яиққа
Урол номи берилган.

Қопқора соқолига оқ оралаган; катта-катта кўзлари ўйнаб туради. Истараси иссиқ, аммо маккор кўринади. Сочи айланасига қирқилган; устида жулдур чопон, татар чалвари. Унга бир пиёла чой тутдим; у чойни хўплаб, афтини буруштирди. „Тақсир, марҳамат қилиб бир стакангина вино буюрсангиз; биз казакларга чой тўғри келмайди“. Мен дарров хўп, дедим ва истагини бажо келтирдим. Саройбон жовондан катта шиша блан стакан олиб, унинг ёнига келди ва юзига қараб: „Эҳа, тагин бизнинг ёқларга келибсан-да! Қаердан худо етказди?“ деди. Етакчи ма’ноли қилиб кўз қисди-да, мақол блан жавоб берди: „Елдим, югурдим; сой ошдим, қир ошдим, буерга тушдим. Хўш, ўзларинг қалайсизлар?“

— Ўзимиз — бир нав’и! — деди саройбон ҳамон кинояли сўзида давом этиб. — Кечқурунги ибодатга занг урабошлаб эдик, попнинг хотини қўймади: поп меҳмондорчиликда, қишлоққа шайтон оралаган. — „Қўйсанг-чи, оға,— деди менинг саёғим, — ёмғир ёғса қўзиқорин чиқади; қўзиқорин чиқса териб солгани сават топилади. Энди-чи (у яна кўз қисиб қўйди) болтангни яшир: ўрмон қўриқчиси юрибди. Тақсир! Сизнинг эсончилигингизга!“ Шу сўзларни айтиб, стаканни олди, чўқинди ва бир кўтарди. Кейин, менга та’зим қилиб, юқорига чиқиб кетди.

Бу хуфия гапдан ўша вақт ҳечнарсга тушунмадим; кейин билсам, сўз 1772-нчи йилги ис’ендан кейин ўша вақт янгигина итоат эттирилган Яиқ қўшинининг ишлари ҳақида борган экан. Савельич бу сўзларга жуда малолхотирлик блан қулоқ солди. У гоҳ саройбонга, гоҳ етакчига гумонсираб қарар эди. Сарой ёки, ўзларича айтганда, қал’а, бир четда—даштда, қишлоқдан узоқда бўлиб, худди ўғрихонанинг ўзи эди. Аммо бошқа илож йўқ. Бу ердан жўнашни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Савельичнинг ташвишларига кулгим қистар эди. Ётадиган бўлиб, сўрига чиқиб чўзилдим. Савельич

печканинг устига чиқиб кетди; саройбон пастда — ерда ётди. Ҳадемай ҳамма уйқуга кетиб, хуррак отди, мен ҳам ўликдай қотиб қолибман.

Эрталаб хийла кеч уйғондим, бўрон тинибди. Қуёш порламоқда. Бепоён даштни қоплаган қор ярқираб кўз-ни қамаштирарди. Арава қўшилган. Саройбоннинг ҳақини бердим; жуда кам ҳақ талаб қилди, ҳатто Савельич одатдагича савдолашиб ҳам ўтирмади; кечаги шубҳалар ҳам кўнглидан чиқиб кетди. Мен етакчини чақирдим, қилган ёрдами учун миннатдорлик билдирдим ва ярим сўм арақ пули беришни Савельичга буюрдим. Савельич қовоғини солди. „Нима учун? Ярим сўм эмиш! — деди у. — Уни саройга келтириб қўйганимиз учунми? Ўзинг биласан, бегим, ортиқча ярим сўмимиз йўқ. Ҳаркимга арақ пули бераверсанг, ҳадемай ўзимиз оч қоламиз“. Савельичнинг сўзига сўз қайтараолмадим, чунки ўз ва’дамга кўра, пул тамом ўшанинг ихтиёрида эди. Броқ, мени бир офатдан бўлмаса ҳам, камида жуда ёмон бир аҳволдан қутқарган кишини хурсанд қилаолмаганимга ачиндим. — Хўп, майли, — дедим совуққонлик блан; агар ярим сўм бергинг келмаса, кийимларимдан биронтасини бёр. Усти жуда юпқа экан. Менинг қуён терисидан тикилган пўстинимни бер.

„Ҳой, отагинам Пётр Андреич! — деди Савельич. — Сенинг пўстинингни нима қилади у? Бу ит биринчи учраган майхонада сотиб ичади“.

— Сенга бунинг ташвиши тушмай қўяқолсин, — деди саёғим, — сотиб ичаманми, йўқми, сенга нима қайғи? Тақсирим ўз устларидаги пўстинни менга ин’ом қилаяптилар, бу киши шуни хоҳлади; сендай хизматкорнинг иши—буюрилган ишни сўз қайтармасдан адо қилишдир.

„Худодан қўрқмайсан, сен ўғри! — деди Савельич аччиғи келиб. — Кўриб турибсанки, боланинг ақли етмайди, унинг соддалигидан фойдаланиб, шилмоқчи

буласан. Бунинг пўстинини нима қиласан? Бу пўстин мурдор эгнингга сигмайди ҳам“.

— Ақл ўргатма, — дедим Савельичга, — ҳозир пўстинни олиб чиқ.

„Ё раббиллоламин, — деди Савельич инқиллаб. — Янгина пўстин-а! Кошки бир тузук одамга берилса, бир пиёниста, саёққа-я!“

Ҳарқалай пўстин олиб чиқилди. Мужик дарҳол уни кийиб кўрди. Ҳақиқатан, менга ҳам кичик келиб қолган пўстин унга бироз торлик қилди. Броқ у бир иложини қилиб кийди, пўстиннинг чоклари сўкилабошлади. Буни кўриб Савельичнинг фиғони чиқди. Қилган ин’омимга бу саёқ жуда севинди. У мени аравагача узатиб қўйди ва та’зим қилиб: „Қуллуқ, тақсир! Қилган яхшилигингиз худодан қайтсин. Яхшилигингизни умрбод эсимдан чиқармайман“ деди. У ўз йўлига кетди. Мен эсам, Савельичнинг тажанг бўлишига парво қилмай, йўлда давом этдим. Ҳадемай кечаги бўрон ҳам, етакчи ҳам, пўстин ҳам эсдан чиқди.

Оренбургга келиб, тўғри генералнинг олдига бордим. Генерал новча, аммо қариб букчайган бир одам эди. Узун сочлари оппоқ. Эгнидаги ўнган мундири Анна Ивановна¹ замонидаги аскарни эсга туширар, сўзида немис талаффузи жуда билиниб турар эди. Отамнинг мактубини бердим. Отамнинг номини эшитган ҳамон менга ялт этиб қаради. „Мошоолло! — деди у. — Андрей Петрович яқиндагина сенча бола эди, энди кап-катта ўғли бор-а! Оҳ, умр, умр!“ У хатни очди-да, босинқи товуш блан ўқийбошлади: „Марҳаматли султоним Андрей Карлович, ишонаманки, жанобингиз“... Такаллуфнинг нима ҳожати бор эди? Вой, айб эмасми? Албатта, ҳаммадан кўра инти-

¹ Хотинлардан чиққан рус императори (1693 — 1740) 1730 — 1740 йилда подшолик қилган ва унинг замонида халқ жуда қаттиқ феодализмга зулми остида эзилган.

зом зарур, аммо ноҳот ўзининг қадрдон камрадига¹ шундай хат ёзса!.. „Жанобингиз унутмагандирлар“... ҳам... „ва... марҳум фельдмаршал² Мин... сафардан... шунингдек Каролинка ҳам“... Э, биродарим-эй! Ёшлигимизда қилган шўхликларимиз ҳали эсида экан-да? „Энди муддаога келайлик... Ҳузурингизга фарзанди ноқобилимни юбордим“... Ҳм... „Қаттиққўл бўлғайсиз“... „Қаттиққўл нима дегани? Бу рус ибораси бўлса керак... „Қаттиққўл бўлиш“нинг ма’носи нима?“ деб менга қаради.

— Бу, — дедим, иложи борича ўзимни ма’сум кўрсатишга тиришиб, — яхши муомила қилиш, унча ҳам қаттиқ тутмаслик, кўпроқ эрк бериш деган сўз.

„Ҳм, тушундим... „ва унга эрк берилмаса“... йўқ, қаттиққўл бўлишнинг ма’носи бу эмасдир... „Ушбунинг блан... унинг паспортини юбордим“... Қани паспорт? Ҳа, буёқда экан... „Семёнов полкига ёзилсин“... Яхши, тузук, ҳамма айтганини қиламан... „Гарчи бирон мансабда бўлмасам ҳам... қадрдон дўст ва ўртоқ бўлганим туфайли сени ғойибона қучоқлашга ижозат берасан...“ Ҳа, ана, оқибат фаҳми етибди... ҳоказо ва ҳоказо... Хўш, отахоним, — деди у хатни ўқиб бўлгандан кейин паспортимни бир томонга қўятуриб, — ҳаммасини қиламан: сени ***полкига офицер қилиб юбораман, фурсатни ўтказмаслик учун эртагаёқ Белогор қал’асига жўна. У ерда капитан Миронов деган яхши, ҳалол бир кишининг қўл остида бўласан. У ерда чинакам хизматда бўлиб, интизомга ўрганасан. Оренбургда нима ҳам қилар эдинг, йигит кишига бекорчилик зарар. Бугун бизникига обедга марҳамат қил“.

Аҳвол борган сайин ёмонлашаяпти! Ўзимча ўйлардим: онамнинг қорнида деярлик гвардия сержанти бўлганим менга нима қилиб берди! Бу мени қаерга олиб

¹ Ўртоқ (немисча).

² Подшо армиясидаги олий генераллик мансаби. Бу ерда фельдмаршал Миних кўзда тутилади.

келди? ***полкига ва қирғиз-қозоқ чўлларининг чегарасидаги узоқ бир қал'ага!.. Андрей Карловичнинг уйида унинг кекса адъютанти блан бирга уччовимиз обед қилдик. Унинг дастурхонидан немисларга хос тежам яққол кўриниб турарди. Мени тезроқ гарнизонга жўнатаётганининг қисман сабаби — унинг меҳмонни хушламагани, меҳмон кутишга оғринганлиги бўлса керак, деб ўйлайман. Эртасига генерал блан хайрлашиб, тайин этилган еримга жўнадим.

III БОБ

ҚАЛ'А

Турар жойимиз аскарый кўрғон,
Ичганимиз сув, еганимиз нон;
Ёвуз душманлар бўлгали меҳмон—
Келиб қолсалар агар биз томон,
Меҳмонлар учун бошлаймиз базм,
Тўп ўқларин еб, қилишгай ҳазм.

Аскар кўшига

Қадимий одамлар, отахоним.
Недоросль. (Фонвизин: „Норасо“)

Белогор қал'аси Оренбургдан қирқ чақирим берида. Йўл Яиқ дар'ёсининг қирғоқларини ёқалаб кетади. Дар'ё ҳали музламаган, оппоқ қор блан қопланган бир хилдаги қирғоқлар орасида тўлқинланиб оққан сув кўрғошин рангида қорайиб кўринади. Нариги томонда қирғиз чўллари. Фикрга чўмдим, бу фикрларнинг кўпи кўнгилсиз фикрлар эди. Гарнизон ҳаётига унча қизиқмас ҳам эдим. Бўлажак бошлиғим—капитан Мироновни кўз олдимга келтиришга тиришдим, назаримда у қаттиққўл, ўз хизматидан бошқа ҳечнарсани билмайдиган, сал нарсага мени қамаб, нон блан сувгина беришга тайёр, баджаҳл бир чол кўринар эди. Қоронғи ҳам тушабошлади. Биз хийла қистаб борар эдик.— Қал'ага яқин қолдимми? — деб сўрадим ямшигимдан. „Яқин қолди, ана, кўриниб турибди“, деди ямшик. Ваҳимали бастиионлар¹, кўрғон ва тепаликлар кўринармикан, деб атрофга қарадим; аммо ёғоч девор блан ўраб олинган кичкина бир қишлоқчадан бўлак нарса кўринмади.

¹ Қал'а истиҳкомларидан бир нав'и.

Бир томонда қор босаёзган уч-тўрт ғарам пичан, яна бир томонда қаноти тахтадан ясалган, қаттиқ, мукчайган ел тегирмон.—Қани қал'а?—деб сўрадим ажабланиб. „Ху, ана“ деди ямшик қишлоқчани кўрсатиб. Ҳадемай шу қишлоқчага кириб бордик. Дарвоза ёнида эски чўян замбарак турарди; кўчалар қинғир-қийшиқ, тор; пастак-пастак уйлар, буларнинг кўпи похол блан ёпилган. Мен ямшикка комендантнинг олдига олиб боришни буюрдим, бир дақиқадан сўнг соявон арава, ёғочдан бино қилинган черков яқинидаги тепаликка солинган кичкина ёғоч иморат олдида тўхтади.

Мени ҳечким кутиб олмади. Айвончага кириб, даҳлиз эшигини очдим. Кекса бир инвалид, стол устида ўтириб, яшил мундирининг енгига ямоқ солар эди. Комендантни кўрмоқчи эканимни айтдим. „Кирақол, отагинам, — деди инвалид, — ўзлари уйда“. Бурунги замонча ясатилган озодагина бир бўлмага кирдим. Бурчакда идиш-товоқ жовони турибди; деворга ойнали рамкага олинган офицерлик дипломи осилган; унинг ёнида арзонбаҳо суратлар: бу расмларда Кистрин ва Очаковнинг¹ олиниси, келин танлаш, мушукни дафн қилиш² тасвир этилган. Дераза ёнида бир кампир ўтирибди, унинг устида нимча тўн, бошида рўмол. У офицер мундири кийган ғилай чол тутиб турган калавани ёзар эди. „Ҳа, болам, нима дейсиз?“ деди у, ишидан бошини кўтармай. Мен хизматга келганимни ва бўйнимдаги вазифа бўлганига кўра жаноб капитанга учрашмоқчи эканимни айтдим. Ғилай чолни комендант фаҳмлаб, шу сўзлар блан унга мурожаат қилаётган эдим, кампир сўзимни бўлди: „Иван Кузмич уйда йўқ, — деди кампир. — Герасим ҳазратникига меҳмон бўлиб кетган, мен унинг хотини бўламан. Мар-

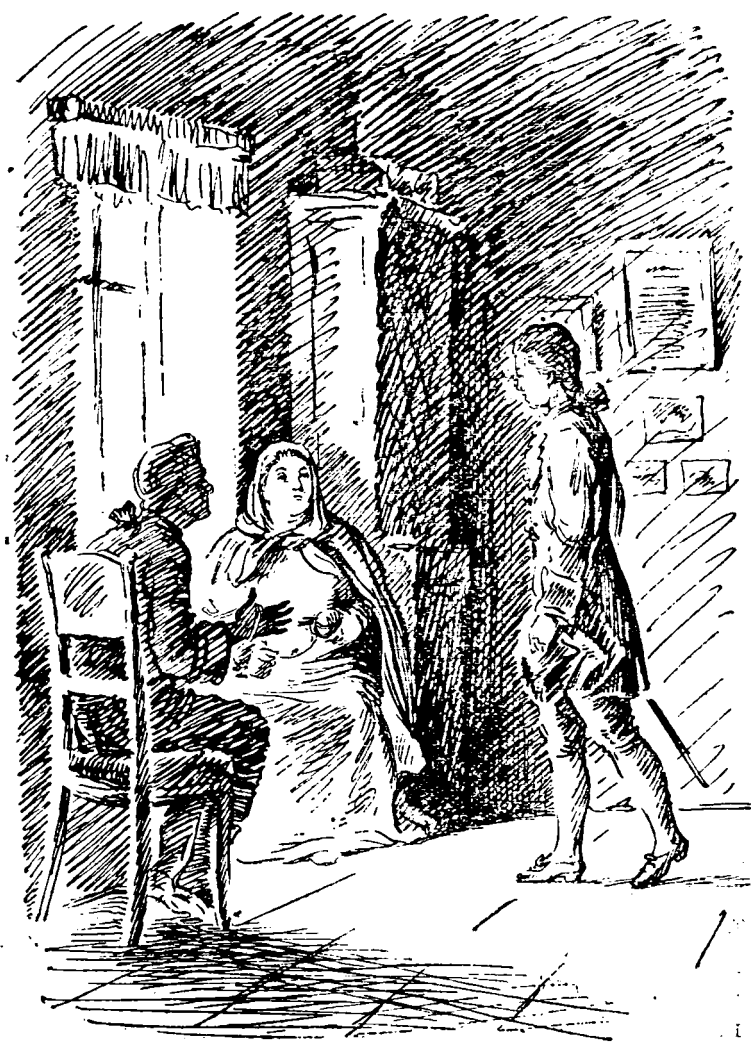
¹ *Кистрин* — 1758 йилда рус аскарлари томонидан қамал қилинган қал'а (Пруссияда). *Очаков* 1787—1788 йиллардаги урушда руслар томонидан олинган турк қал'аси.

² Петр I га қилинган сатирик карикатура.

ҳамат қилинг, ўтиринг“. Кампир бир қизни чақириб, ўнбошини айтиб келгани юборди. Чол бир кўзлаб менга мароқ блан қаради. „Сўрашга ҳаддим сиғадими, — деди у, — жаноблари қайси полкда хизмат қилган эдилар?“ Саволига жавоб бердим. „Сўрашга ҳаддим сиғадими, — деди у яна, — нима учун гвардиядан гарнизонга ўтишни ихтиёр этдилар?“ Бошлиғимнинг амри блан ўтганимни айтдим. „Эҳтимол, гвардия офицерига номуносиб бирон иш қилгандирлар?“ деди эринмаган чол. „Бас, бема’ни гапларни гапираверма! — деди капитаннинг хотини, — кўриб турибсанки, йўлдан чарчаб келган одам; гапинг қулоғига сиғармиди... (қўлингни тўғрироқ тут...) Сен, болам, — деди у менга қараб, — бу чекка ерга келганингга хафа бўлма. Сен бу ерга келганларнинг биринчиси ҳам эмассан, охиргиси ҳам. Сабр қилсанг ўрганиб кетасан. Алексей Иванич Швабриннинг одам ўлдиргани учун бу ерга юборилганига беш йил бўлади. Қандай гуноҳнинг касрига қолганини худо билади; бир поручик блан шаҳардан ташқарига чиқишибди, қилич ҳам олиб чиқишган экан, иккови қиличвозлик қилибди-ю, Алексей Иванович поручикни икки гувоҳ олдида ўлдириб қўйибди. Нима дейсиз энди? Гуноҳ қилиш ҳаркимнинг ҳам қўлидан келаберади.

Шу чоқ ўнбоши кирди. У ёш, хушқомат бир казак эди. „Максимич! — деди унга кампир. — Бу офицер жанобларига озодароқ бир уй бер“. „Бош устига, Василиса Егоровна, — деди ўнбоши. — Жанобларини Иван Полежаевнинг уйига ўрнаштирсаммикан?“ „Бўлмаган гап, Максимич, — деди кампир, — унинг уйи шундайм ўзига торлик қилади; у менга яқин одам, биз бошлиғи эканимизни ҳам эсидан чиқармайди. Офицер жанобларини... отингиз, отангизнинг оти нима, болам?“ — Пётр Андреич. — „Пётр Андреични Семён Кузовнинг олдига олиб бор. У товламачи, отини менинг боқчамга қўйиб юборибди. Хўш, Максимич, нима гаплар?“

— Худога шукур, тинчлик, — деди казак, — фақат

капрал Прохоров ҳаммомда Устения Негулина блан бир жом иссиқ сув талашиб уришибди.

„Иван Игнатич!—деди капитаннинг хотини ғилай чолга қараб.—Прохоров блан Устениянинг жанжалини текшир, айб кимда эканини бил. Икковига ҳам жазо бер. Хўп, Максимич, худо йўлдошинг бўлсин, бор энди, Пётр Андреич, Максимич сизни уйингизга элтиб қўяди“.

Та'зим қилдим. Ўнбоши мени қал'анинг бир бурчида—дар'ёнинг баланд қирғоғидаги бир уйга бошлаб борди. Уйнинг ярмида Семён Кузов оиласи турар экан, қолган ярмини менга бердилар. Бу хийла озода бўлма бўлиб, тахта блан иккига бўлинган. Савельич нарсаларни саранжомлашга киришди; мен кичкина деразадан ташқарини тамоша қилдим. Қаршимда кўнгилсиз дашт. Ёнбағирликда бирнеча уй бўлиб, кўчада бирнеча товуқ донлаб юради. Бир кампир, эшик олдидаги пиллапояда туриб чўчқаларни чақирар, чўчқалар бараварига ғўқ-ғўқ деб, унинг чақириғига товуш беришарди. Қаранг, ёшлигимни қандай ерда ўтказишга маҳкум бўлганман-а! Мени ғам босди; дераза ёнидан кетдим ва, Савельичнинг вайсашига қарамай, овқат емасдан ётдим. У бўғилиб, ҳадеб вайсар эди: „Ё раббиллоламин! ҳечнарсга емайди-я! Боласи касал бўлиб қолса, хоним нима дейди?“

Эртаси эрталаб, энди кийинаётганимда эшик очилиб, ёшгина, ўрта бўйли, бирқадар хунук бўлса ҳам ғоят тетик, тўла юзли бир офицер кирди. „Сиз блан танишгани тўғри келаверганим учун афв этасиз,—деди у французчасига.—Сизнинг келганингизни кеча эшитган эдим; ниҳоят киши дийдорини кўриш хоҳиши шунча қўймадики, сабр қилаолмадим. Бу ерда бирмунча вақт турганингиздан кейин буни ўзингиз ҳам билиб оларсиз“. Бу одам дуэль учун гвардиядан чиқарилган ўша офицер эканини пайқадим. Дарҳол танишдик. Швабрин хийла ақлли одам экан. Гаплари

ўткир ва ма'ноли. У, комендантнинг оиласи, улфатлари ва менга насиб буюрган бу ўлка тўғрисида жуда ҳушчақчақлик блан сўзлаб берди. Мен завқ қилиб, кулиб ўтирган эдим, келганимда мундир ямаб ўтирган ўша ғилай инвалид кирди ва мени Василиса Егоровна номидан обедга таклиф қилди. Швабрин ҳам мен блан бирга борадиган бўлди.

Комендантнинг уйига яқин майдонда узун сочли, учбурчак шляпалар кийган йигирма чоқли кекса инвалидни кўрдик. Ҳаммаси қатор турар эди. Олдинда новча, тетик, бошига қалпоқ, эгнига хитойи авратўн кийган комендант чол турарди. У бизни кўриб, олдимизга келди ва, менга бирнеча оғиз ширин сўз айтиб, яна қўмонда беришида давом этди. Биз машқни тамоша қилгани тўхтадик; лекин у, Василиса Егоровнанинг олдига киришимизни сўраб, ўзи ҳам ҳозир кетимиздан киражагини билдирди. „Бу ерда нимани ҳам тамоша қилардиларинг“ деб қўйди.

Василиса Егоровна бизни соддагина, очиқ чеҳра блан кутиб олди ва менга худди эски танишдай муомала қилди. Инвалид чол блан Палашка дастурхон ёзишди. „Нима бу, бизнинг Иван Кузмич бугун жуда машққа берилиб кетди!—деди комендантнинг хотини. Василиса Егоровна.—Палашка, хўжайинни овқатга чақириб кел. Айтгандай, Маша қани“. Шу чоқ, ўн саккиз ёшларга кирган юмалоқ ва қизил юзли бир қиз кирди; оқиш-сариг сочини силлиқ этиб тараган, қулоқлари қип-қизил ёнар эди. У дабдурустдан менга унча ма'қул бўлмади. Мен унга хушламайроқ қарадим, чунки Швабрин менга унинг та'рифини қилиб: „Капитан қизи Маша мутлоқ аҳмоқ қиз“ деган эди. Марья Ивановна бурчакка ўтириб, иш тикиш блан машғул бўлди. Овқат келтирилди. Василиса Егоровна бу орада эрини кўрмай, унга яна Палашкани юборди. „Меҳмонлар маҳтал, шўрва совуб қолади дегин, худога шукур, машқ деган нарса қочмайди; бақирини моврути блан

бўлар“. Тезда капитан, унинг кетидан ғилай чол кирди. „Нима бўлди, тақсирим?—деди хотини—Овқат аллақачон сузилгану, чақирган блан келмайсан“. „Хизматда эдим-да, Василиса Егоровна, солдатларга та’лим бераётган эдим“ деди Иван Кузмич.

„Биламиз!—деди капитан хотини.—Фақат отига та’лим: на улар хизматга лойиқ бўлади, на ўзинг бир нафини кўрасан. Худо деб уйда ўтирганинг яхши эди. Азиз меҳмонлар, қани, дастурхонга марҳамат қилинглр“.

Овқатга ўтирдик. Василиса Егоровна тинмасдан менга устма-уст сўроқлар берар эди: менинг ота-онам ким, улар ҳаётми, қаерда туришади, бойликлари қандай? Отамнинг уч юз деҳқони борлигини эшитиб: „Айтмоққа осон! Дун’ёда хўп бой одамлар бор-да! Бизнинг қўлимизда биттагина қиз —Палашка бор холос, отагинам; худога шукур, бир кунимиз бўлса ўтиб турибди. Бир ташвишимиз мана шу Маша: бўйига етиб қолди, лекин сепини сўрасангиз? — сиркатароқ, бир тутам новда,¹ олти пул чақа (худо кечирсин!), бу блан ҳаммомга борса тузук. Яхши бир одам чиқса-ку дуруст-а, бўлмаса қари қиз бўлиб ўтиради“ деди. Мен унинг қизи Марья Ивановнага қарадим: у қипқизариб кетди, ҳатто олдидаги тарелкага кўзидан бир-икки томчи ёш томди. Бечора қизга раҳмим келди, гапни бошқа ёққа буришга шошилдим.—Қал’аларингга бошқирдлар ҳужум қилмоқчи деб эшитдим,—дедим, томдан тараша тушгандай. „Кимдан эшитдинг, отагинам?“ деди Иван Кузмич.—Оренбургда менга шунақа дейишди, дедим. „Бўлмаган гап!—деди комендант.—Кўпдан бери бунақа ҳодиса бўлгани йўқ. Бошқирдлар қўрқиб қолган халқ, қирғизларнинг ҳам адаби берилган. Бизга ҳужум қилгани ҳадди борми; қани ҳужум қилиб кўрсин, шундай та’зирини берайин, ўн йил чурқ

¹ Бир тутам новда — ҳаммомда ишлатилади.

этмасин“.—Шундай хавф остида бўлган қал’ада тургани сиз ҳам қўрқмайсизми?—дедим капитаннинг хотинига қараб. „Ўрганиб қолганман, отагинам,— деди у.—Полкдан бу ерга юборилганимизга йигирма йил бўлди, янги келган вақтларимизда бу ғайридинлардан шундай қўрқар эдимки, худо кўрсатмасин! Уларнинг папақларини кўрсам, қийқириқларини эшитсам, ишонасанми, отам, юрагим арзиқиб кетарди! Энди бадкорлар қал’а атрофида юришибди деб хабар эшитсам, ўрнимдан ҳам турмайман“.

— Василиса Егоровна юраги дадил хотин,— деди Швабрин керилиб. — Буни Иван Кузмич ҳам тасдиқлайди.

„Юракли хотинлар ўнлаб бор“ деди Иван Кузмич.

— Марья Ивановна-чи?— дедим;— бу киши ҳам сиздай дадилми?

„ Машами?— деди онаси.— Йўқ, Маша қўрқоқ. Ҳануз милтиқ товушидан қўрқиб дағ-дағ титрайди. Бурноғи йили менинг туғилган кунимда Иван Кузмич замбаргимизни отдирган эди, бечора қизгинам қўрқиб ўлаёзди. Шундан бери қуриб кеткур замбаракни отмаймиз“.

Овқат провард бўлиб, ўрнимиздан турдик. Капитан хотини блан ётоққа кириб кетди; мен бўлсам, Швабрин блан кетдим ва бутун кечани у блан бирга ўтказдим.

IV БОБ

ДУЭЛ

— Марҳамат қилгайсан, тўғри тургайсан,
Сенга қандай тиг тортишим кўргайсан!

Князьнин.

Бирнеча ҳафта ўтди, Белогор қал'асидаги ҳаётим чидаб бўларликкина эмас, ҳатто ўзимга ёқиб ҳам қолди. Комендант оиласи мени яқин қариндошдек қабул қилди. Улар, эр-хотин, жуда яхши кишилар эди. Иван Кузмич солдат боласидан чиққан офицер бўлиб, ўқимаган, содда, аммо кўнглида кири йўқ, яхши одам эди. У хотинининг измидан чиқмас, бу унинг беғамлигига мос келарди. Василиса Егоровна хизмат ишларига ҳам ўзининг уй-рўзғор ишига қараган кўз блан қарар ва қал'ани худди ўз уйини бошқаргандай бошқарарди. Марья Ивановна ҳам тез фурсат ичида мендан ётирқамай қўйди. Икковимиз қалин бўлиб қолдик. Қарасам: ақлли, зийраккина қиз экан. Аста-секин мен бу эзгу оилага, ҳатто гарнизон поручиги ғилай чол Иван Игнатъичга ҳам ўрганиб қолдим. Бу ғилай чол тўғрисида: „У Василиса Егоровна блан маҳрамлик қилар эмиш“ деб Швабрин миш-миш тарқатган экан, лекин бу зигирча ҳам ростга ўхшамайди, аммо Швабрин бу тўғрида ҳеч тафт тортмай гапирди.

Менга офицерлик унвони берилди. Хизмат менга оғирлик қилмас эди. Худонинг паноҳида бўлган бу қал'ада на та'лим бор, на кўрик, на қоровул қўйилади. Комендант хуши келган чоғларда солдатларга та'лим беради, аммо ҳалигача ўнг томон қайси-ю, сўл томон

қайси эканини ҳаммасига билдираолгани йўқ. Швабриннинг бирнеча французча китоби бор экан. Китоб ўқишга киришдим ва менда адабиётга ҳавас уйғонди. Ҳар куни эрталаб китоб ўқийман, таржима қилишни машқ қиламан, ба'зан ше'рлар ёзаман. Овқатни ҳар куни деярлик комендантнинг уйида еб, қолган вақтни шу ерда ўтказаман. Ба'зан кечқурунлари Герасим ҳазрат хотини Акулина Памфиловна блан келади. Бутун қал'ада ҳарқандай янги хабар бўлса, шу хотиндан эшитардилар. Албатта, А. И. Швабрин блан кунда кўришар эдим; аммо борган сайин унинг суҳбатидан безабошладим. Комендантнинг оиласи тўғрисидаги доимий ҳазиллари, айниқса Марья Ивановна ҳақидаги пичинглари менга сра ёқмасди. Қал'ада бошқа уфат йўқ, бошқа улфатни хоҳламас ҳам эдим.

Бошқирдларнинг ҳужуми муқаррар экани тўғрисида хабар берилишига қарамасдан, ҳужум бўлмади. Қал'амиз атрофида осойишталик ҳукм сурарди.

Мен ҳали адабиёт блан машғул бўлганимни гапирган эдим. Қилган тажрибаларим ўша замон учун хийла тузуккина бўлган экан, уларни бирнеча йилдан кейин Александр Петрович Сумароков¹ кўриб, жуда мақтади. Бир куни қўшиқ ёздим, бу қўшиқ ўзимга ма'қул бўлди. Ёзучилар, ба'зан маслаҳат талаблик ниқоби остида хайрхоҳ, „Яхши ёзибсан“ дегучи соми'лар қидиришлари ма'лум. Ёзган қўшиғимни оққа кўчириб, Швабриннинг олдига олиб бордим; бутун қал'ада шоирнинг ше'рига баҳо бераоладиган фақат шу одамгина эди. Кичкина муқаддимадан кейин, чўнтагимдан дафтарни олиб, шу ше'рни ўқиб бердим:

Муҳаббат фикридан бутун воз кечиб,
Уринаман: ёрни ёдимга олмай!

Эвоҳ, Машани ҳам кўришдан қочиб,
Ўйлайман — эрк олай, боғланиб қолмай!

¹ Шоир, биринчи рус драматурги (1708 — 1777).

Аммо у кўзларки, мени боғламиш,
Дамбадам қаршимда порлар фусункор!
Руҳимни банд этиб, бағрим доғламиш,
Доим тўлғанаман, бетинч, беқарор.

Ҳолимга назар сол ва дардимни бил,
Бошимда не савдо, Маша, ачингил.
Фурсат зич ва огир, ўзинг раҳм қил,
Сенинг мафтунингман, сени дейди дил.

— Қалай дейсан? — дедим Швабринга, гўё мақтов менга албатта берилиши керак бўлган бир тўловдай, унинг мақташини кутиб. Броқ, қандай қилайки, одатда мени рия қиладиган Швабрин ше’римни буткул ярамасга чиқарди.

— Нега? — дедим, ранжиганимни билдирмасдан.

„Чунки — деди у, — бунақа ше’рлар менинг устозим Василий Кирилич Тредьяковскийга¹ ярашади. Бу ше’р унинг ишқий лапарларига ўхшайди“.

Дафтарни қўлимдан олди ва ше’рнинг ҳарбир сатри, ҳарбир сўзини текшириб, заҳарли сўзлар блан мени масхара қилабошлади. Чидолмадим, дафтаримни қўлидан тортиб олиб, минба’д сенга асаримни кўрсатмайман, дедим. Швабрин бу дўқдан ҳам кулди. „Кўрамиз-да, қани, сўзингда турармикансан: Иван Кузмичга овқат қолдидан бир графин арақ қанчалик керак бўлса, шоирларга ҳам соми’ шунчалик керак. Бу қадар нозик эҳтирос арз этиб, муҳаббатпеша бўлганинг Маша ким ўзи? Марья Ивановна эмасми?“

— Ким экани блан сенинг ишинг бўлмасин! — дедим қовоғимни солиб. — Бу тўғрида менга сенинг фикринг ҳам керак эмас, ким эканини билишинг ҳам.

„Ўҳу! — деди Швабрин борган сайин қитиғимга тегиб. — Сиркаси сув кўтармайдиган шоир, шикастнафс ошиқ экансан-ку! Аммо менинг дўстона кенгашимга

¹ *Василий Кириллович Тредьяковский* (1703 — 1769) шоир, таржимон, олим.

қулоқ сол: муродимга етай десанг, ишни ше'р блан бошлама".

— Бу нима деганинг? Тушунтириброқ айт.

„Жоним блан. Агар сен Маша Мироновнанинг кеч-қурунлари қош қорайганда уйингга келишини хоҳласанг, бунақа ше'рлар ёзиш ўрнига бир жуфт исирга тақдим қил“.

Қоним қайнаб кетди. — Нега уни шунақа қиз деб уйлайсан? — дедим, аранг ўзимни босиб.

„Чунки — деди у заҳарханда қилиб, — унинг табиятини, хулқини синаб кўрганман“.

— Ёлгон айтасан, аблаҳ! — дедим тепа сочим тикка бўлиб, — ҳаёсизча, шармандаларча ёлгон гапираётисан.

Швабриннинг рангидан қони қочди. „Бу ҳақоратинг учун осонликча қутилмайсан. Мен сени дуэльга чақираман“ деди у қўлимни қисиб.

— Чақир; ҳамавақт тайёрман! — дедим қувониб. Шу топда мен уни мажақлаб ташлашга тайёр эдим.

Дарров Иван Игнатъичнинг олдига бордим. У қўлида игна, Василиса Егоровнанинг амри блан қишга қуритиб олиш учун ипга қўзиқорин тизар эди.

„Э, Пётр Андреич! — деди мени кўриб, — хуш келибсиз! Нечук худо ярлақади! Нима иш блан келганингизни сўрашга ҳаддим сиғадими?“ Мен Алексей Иванович блан уришганимни қисқагина қилиб айтиб бердим ва ундан менга секундант бўлишни сўрадим. Иван Игнатъич сўзимга диққат блан қулоқ солди ва ягона кўзини катта очиб, менга қараганича қолди. „Я'ни демоқчисизки: сиз Алексей Ивановичга қилич урмоқчисиз, менинг гувоҳ бўлишимни истайсиз? Шундайми?“

— Худди шундай.

„Инсофга келинг, Пётр Андреич! Нима бало қилмоқчисиз? Алексей Иванович блан урушдингизми? Жуда ёмон бўлибди. Ҳақорат эсдан чиқиб кетадиган нарса.

У сизни сўккан бўлса, сиз уни қаттиқроқ сўкинг; у сизни урган бўлса, сиз унинг у бетига, бу бетига тортиб юборинг, тамом; кейин биз яраштириб қўямиз. Одам одамга қилич уриши яхшими? Сиз Алексей Ивановичга қилич урсангиз гўргаку-я, менинг ўзим ҳам уни хушламайман. Борди-ю, сизга қилич урса-чи? Бу нима деган бўлади? Ким аҳмоқ бўлиб қолади, сўрашга ҳаддим сизга?”

Поручикнинг бу тўғри фикри менга та’сир қилмади. Мен ўз фикримда қолдим. „Ўзингиз биласиз, — деди Иван Игнатъич, — билганингизни қилинг. Бу ерда менинг гувоҳ бўлишим нима ҳожат? Қайси важдан? Нохот одам одамга қилич суғурса, ҳеч қаерда кўрганим йўқ бундай ишни. Худога шукур, турклар, шведлар блан бўлган урушларни кўрганман“.

Мен секундантнинг вазифаси нима эканини бир амаллаб тушунтирабошладим, аммо Иван Игнатъич сра англамас эди. „Ихтиёрингиз, — деди у. — Бу ишга мен ҳам аралашадиган бўлсам, қал’ада ҳукумат манфаатига қарши бадкорлик қилинмоқчи деб Иван Кузмичга бориб айтсам, жаноб комендант тегишли чора кўрсалар тузук бўлмасми...“

Мен чўчидим ва Иван Игнатъичдан комендантга айтмаслигини сўрадим; зўрға кўндирдим; у менга сўз берди, мен ҳам уни гувоҳ қилишдан воз кечдим.

Кечани, одатдагича, комендантнинг уйида ўтказдим.

Уйдагиларни шубҳага солмаслик, безор қилучи сўроқларига йўл қўймаслик учун ўзимни жуда шод ва беғам кўрсатишга ҳаракат қилдим; лекин иқрор бўлайинки, менинг ўрнимда бошқа киши бўлганда, менга қараганда ортиқроқ совуққонлик кўрсатаоларди. Шу кечаси мен мулойим ва мўмин эдим. Марья Ивановна кўзимга одатдагидан яхшироқ кўринарди. Эҳтимол сўнг даф’а кўрарман, деган ўй уни кўзимга аллақандай та’сирли этиб кўрсатарди. Шу вақт Швабрин келди. Мен

уни четга тортиб, Иван Игнатьич блан сўзлашганимни айтдим. „Бизга секундантнинг нима кераги бор? Ишни гувоҳсиз ҳам битираоламиз“ деди у дўнгилаб. Биз қал’а ёнидаги ғарам орқасига ўтиб қиличвозлик қилишга ва эрталаб соат еттида ўша ерда ҳозир бўлишга қарор бердик. Биз, чамамда, шундай дўстона гаплашиб ўтирсак керак, Иван Игнатьич севинганидан вайсаб юборди. „Ҳа, баракалла, мана шундай бўлиш керак, — деди у менга мамнуният блан, — яхши жанжалдан ёмон тинчлик яхши. Маломатдан кўра, саломат ма’қул.

„Нима, нима, Иван Игнатьич? — деди бурчакда карта блан фол очиб ўтирган комендантнинг хотини, — эшитмай қолдим“.

Иван Игнатьич, юзимдаги норозилик аломатларини кўриб ва ўз ва’дасини хотирлаб, хижолат бўлди, нима деб жавоб беришини билмади. Швабрин уни хижолатдан чиқарди.

„Иван Игнатьич бизнинг ярашганимизни ма’қулляпти“ деди у.

— Ким блан уришдинг, отагинам?

„Пётр Андреич блан айтишиб қолдик“.

— Нима тўғрида?

„Арзимаган бир нарса тўғрисида, қўшиқ тўғрисида, Василиса Егоровна“.

— Хўп нарса тўғрисида урушибсизлар-да! Қўшиқ тўғрисида-я! Нима бўлиб уришдиларинг?

„Шундай бўлди: Пётр Андреич яқинда бир қўшиқ ёзган эди, бугун шуни менинг олдимда ўқиди, мен эса ўзим яхши кўрган қўшиқни айтдим:

Капитан қизи, эй, капитан қизи,
Ярим кеча эмас тамоша кези

дедим. Орамизда гап қочди. Пётр Андреичнинг аччиғи келди; аммо кейинчалик ўзига келди — ҳарким хоҳлаган қўшиғини айтишга ҳақли эканини билди. Шу блава гап тамом бўлди“.

Швабриннинг юзсизлиги жонимни чиқараёзди; аммонинг қўпол киноясини мендан бошқа ҳечким фаҳмламади; тўғриси, ҳечким бу кинояга э'тибор қилмади. Қўшиқ қолиб, гап шоирлар тўғрисида кетди ва комендант уларни бузуқ, ёмон пиёнисталар деб, шоирлик хизматга зид ва яхшиликка олиб бормайдиган иш бўлгани учун бу ишдан қайтишни менга дўстларча маслаҳат берди.

Швабриннинг шу ерда ўтиришини кўтараолмадим. Кўп ўтирмай, комендант ва унинг оиласи блан хайрлашиб кетдим; уйга келиб, қиличимни кўздан кечирдим, учининг ўткирлигини синаб кўрдим ва Савельичга мени соат олтидан ўтганда уйғотишни буюриб ётдим.

Эрталаб, айтилган вақтда ғарамнинг орқасида ҳозир бўлиб, душманимни кутдим. Кўп ўтмай у ҳам келди. „Устимизга одам келиб қолиши мумкин, тезроқ бўлайлик“ деди у. Мундирларимизни ечиб, енгсиз камзул блан қолдик ва қиличларимизни қинидан суғурдик. Шу онда бирдан ғарам орқасидан Иван Игнатъич блан беш инвалид чиқиб келди. У бизнинг комендант олдига боришимизни талаб қилди. Биз афсусланиб, рози бўлдик; солдатлар бизни ўраб олди, Иван Игнатъичнинг кетидан қал'ага қараб йўл солдик. Иван Игнатъич бизни тантана блан олиб борар ва ўзи ҳайрон қоларлик даражада ғурур блан қадам ташларди.

Комендантнинг уйига кирдик. Иван Игнатъич эшикни очиб, тантанали суратда: „Олиб келдим!“ деди. Бизни Василица Егоровна қарши олди: „Вой болаларим-эй! Бу нима деган гап-а? Бизнинг қал'амизда хунрезлик! Иван Кузмич, ҳозир буларни қамоққа олди! Пётр Андреич! Алексей Иванич! Қиличларингни беринглар! Палашка, бу қиличларни омборга элтиб қўй. Пётр Андреич! Ҳали сендан келган иш шуми? Уялмайсанми? Алексей Иванич-ку одам ўлдиргани учун гвардиядан ҳайдалган киши, у худога ҳам мункир, сенга нима бўлди? Сен ҳам шунинг изидан бормоқчимисан?“

Иван Кузмич хотинининг гапни ма'қуллади ва: „Қулоқ сол, Василиса Егоровна рост айтди. Дуэль ҳарбий қонунлар мажмуасида расман ман' этилган“ деди. „Бу орада Палашка қиличларимизни омборга олиб кетди. Мен ўзимни тияолмай кулиб юбордим. Швабрин ҳануз жиддият сақларди. „Мен сизни жуда ҳурмат қиламан, — деди у совуққонлик блан, — аммо шуни айтэйки, бизни тергаб бекорга овора бўлаётирсиз. Бу ишни Иван Кузмичга ҳавола қилинг, Иван Кузмичнинг иши бу“.

— Вой, отагинам! — деб э'тироз қилди хотин, — ахир эр блан хотин бир жон, бир тан эмасми? Иван Кузмич! Нега оғзингни очиб турибсан? Ҳозир икковини икки жойга қама, фақат нон блан сувгина берки, ўзига келсин; Герасим ҳазрат келиб икковини товба-тазарру' қилдирсинки, худодан гуноҳини тилаб, кишилар олдида қилмишига пушаймон бўлсин“.

Иван Кузмич нима қилишини билмасди. Марья Ивановнанинг ранги ҳаддан ташқари оқариб кетган эди. Тўполон аста-секин босилди; комендантнинг хотини жаҳлидан тушиб, бизни ўпишишга мажбур қилди. Палашка қиличимизни келтириб берди. Икковимиз ярашган бўлиб, комендантнинг уйидан чиқдик. Иван Игнатъич кетимиздан чиқди. — Комендантга айтмаслик ҳақида менга сўз бериб, яна айтгани уялмадингизми? — дедим койиб. „Худо урсин, — деди у, — Иван Кузмичга айтганим йўқ. Василиса Егоровна мендан суруштириб, ҳамма гапни билиб олди. Комендантга айтмасданоқ ўзи буйруқ берди. Хайрият, иш шу блан битақолди“. У уйига бурилиб кетди. Швабрин икковимизгина қолдик. — Бизнинг ишимиз шу блан тамом бўлмайди, — дедим. „Албатта, — деди Швабрин, — у номуссизлигингизга қон блан жавоб берасиз; бизни эҳтимол пойлашар. Бирнеча кун ярашган бўлиб юришимиз керак. Хайр!“ Гуё орамизда ҳеч гап бўлмагандай айрилишдик.

Комендантнинг уйига қайтиб, одатдагича, Марья Ивановнанинг ёнига ўтирдим. Иван Кузмич уйда йўқ;

Василиса Егоровна уй иши блан овора эди. Икковимиз секин-секин гапиришиб ўтирдик. Швабрин блан жанжаллашиб ҳаммани ташвишга қўйганимни Марья Ивановна юмшоқлик блан та'на қилиб, мени уялтирди. „Сизни Швабрин блан қиличвозлик қилишмоқчи деб эшитиб, жон-поним чиқиб кетди,— деди у.— Эркаклар ғалати-я! Бир ҳафтадан кейин эсдан чиқиб кетадиган бир оғиз сўз учун қиличвозлик қилишга, ҳаётларингизга эмас, виждонларини ва ба'зи... кишиларнинг роҳатини қурбон қилишга тайёр. Аммо жанжални сиз бошламаганингизга ишонаман. Айб Алексей Ивановичда“.

— Нега шундай деб ўйлайсиз, Марья Ивановна?

„Шундай, ўзим... у шундақа одам! Алексей Ивановични ёмон кўраман. Ундан жирканаман; қизиқ: унинг ҳам мени ёмон кўришини сра-сра хоҳламайман. Юрагимни ваҳм босади“.

— Қалай дейсиз, Марья Ивановна, у сизни яхши кўрармикин, ё йўқми?

Марья Ивановна дудуқланди ва қизариб: „Яхши кўрса керак, яхши кўради деб ўйлайман“ деди.

— Нега шундай деб ўйлайсиз?

„Чунки менга киши қўйган эди“.

— Киши қўйган эди? У сизга киши қўйган эдими? Қачон?

„Ўтган йил. Сиз келмасдан икки ой бурун“.

— Сиз кўнмадингизми?

„Кўнмадим. Алексей Иванович, албатта, ақлли киши, яхши авлоддан, бойлиги ҳам бор; аммо никоҳ маросимида ҳамманинг олдида у блан ўпишишни ўйласам... Йўқ, ҳечбир! ҳарқандай бўлса ҳам ўтаберсин!“

Марья Ивановнанинг сўзлари кўзимни очди ва кўп нарсаларни англатди. Унинг тўғрисида Швабрин нима учун шунчалик ғийбат қилишини билдим. Балки у икковимизнинг бир-биримизга майлдор эканимизни билгандир ва бизни бир-биримиздан айирмоққа тиришгандир. Кўпол ва адабсиз масхаранинг замирида ўйланилган,

таглик бўҳтон бор эканини билганимдан сўнг, иккови-
мизнинг жанжалимизга сабаб бўлган сўз менга яна ҳам
қабиҳроқ туюлди. Юзсиз ғийбатчининг та'зирини бериш
хоҳиши менда яна ҳам авж олди ва сабрсизлик блан
қулай фурсатни кутабошладим.

Кўп кутмадим. Эртасига ғазал ёзиб, қофия устида
ўйланиб ўтирганимда Швабрин деразамни тақиллатди.
Мен қаламни қўйдим ва қиличимни олиб чиқдим. „Ке-
йинга қўйишнинг нима кераги бор?— деди у,— бизни
ҳечким пойлаётгани йўқ. Дар'ё бўйига тушамиз. У ер-
да ҳечким бизга халал бермайди“. Индамасдан дар'ё
бўйига қараб кетдик. Ёнбағирликдан тушиб, дар'ё бў-
йида тўхтадик ва қиличимизни қиндан суғурдик. Шваб-
рин қиличвозликка мендан кўра устароқ экан, аммо
мен унга қараганда бақувват ва дадилроқ эдим. Бир-
замонлар солдат бўлган француз мураббий monsieur
Бопре менга қиличвозликдан бир қадар та'лим берган
эди, шу олган та'лимни ишга солдим. Швабрин мени
унчалик хавфли душман деб ўйламаган экан. Анчагача
бир-биримизга ҳечқандай шикаст етказаолмадик; ниҳоят,
Швабриннинг дармони қуриганини сезиб, мен шаҳдам-
лик блан ҳужум бошладим ва уни дар'ёнинг лабига
қисиб бордим. Бирдан кимдир баланд товуш блан мени
чақирди. Орқамга қайрилиб қарасам, тепаликдаги сўқ-
моқдан Савельич келаяпти... Шу онда кўкрагимнинг
ўнг ёғига, елкадан пастроққа қилич санчилди; йиқи-
либ, ҳушдан кетдим.

V Б О Б

СЕВГИ

Эх, сен жон қиз, эй жонона қиз!
Эрга чикма ёш чоғингдан ҳеч;
Сўра аввал ота-онангдан,
Ота-онанг, уруғ-аймоқдан;
Ақлу ҳушинг етилсин, жон қиз,
Ақли ҳушинг — сепинг бўлгуси.

Халқ қўшиғи

Мендан яхшини топсанг, унутиб қўярсан,
Мендан ёмонни топсанг, ёдга оларсан.

Бу ҳам

Бир вақт ўзимга келиб, анчагача эс-ҳушимни йиғолмадим ва менга нима бўлганини билмадим. Қарасам: бировнинг меҳмонхонасида каравотда ётибман, жуда дармонсизман. Ёнимда қўлида шам блан Савельич турибди. Кимдир елкам аралаш кўкрагимга боғланган латтани авайлаб ечар эди. Секин-секин ҳушим жойига келди. Дуэльга чиққаним ёдимга тушди, билдимки, ярадор бўлибман. Шу онда ғийт этиб эшик очилди. „Ҳа, қалай?“ деди кимдир пичирлаб. Бу товушни эшитиб, мени титроқ босди.— Бир хилда,— деб жавоб берди Савельич оҳ тортиб,— беш кечаю-беш кундуз бўлди ҳушига келмайди.— Мен эшикка томон ўгирилмоқчи бўлдим, аммо дармоним етмади.— Қаерда ётибман? Ким булар?— дедим зўрға. Марья Ивановна ёнимга келди ва энгашиб: „Қалай, тузукмисиз?“ деди.— Шукур,— дедим заиф товуш блан.— Марья Ивановнамисиз? Менга айтинг...— Гапиргани дармон бўлмади. Савельич севинчидан оҳ тортиб юборди. Чиройи очилиб кетди. „Ҳушига келди! Ҳушига келди!— деди у.— Худога шукур! Э, отагинам Пётр Андреич! қўрқитдинг-ку мени! осонми! беш кечаю-беш кундуз-а!.. Марья Ивановна унинг сўзини бўлди.— „Кўп гапга солма, Савельич, ҳали

дармони йўқ“ деди. У секин эшикни ёпиб чиқиб кетди. Юрагим ховлиқди. Демак, комендантнинг уйида ётибман экан, олдимга Марья Ивановна кирипти. Савельичдан ба’зи нарсаларни сўрамоқчи эдим, у, бошини чайқаб, қулоқларини беркитиб олди. Хафа бўлиб, кўзимни юмдим ва уйқуга кетдим.

Уйқудан уйғониб Савельични чақирдим; қарасам — унинг ўрнида Марья Ивановна турипти; у малакдек товуш блан мени қутлади. Шу минутдаги шодлигимни ифода этолмайман. Унинг қўлини ушладим ва кўзимдан ёш тўкиб, бағримга босдим. Маша қўлини тортиб олмади... Бирданига унинг иссиққина лаби юзимга тегди, мен юмшоққина бўса олганини сездим. Вужудимга ўт тутади. — Севгили, марҳаматли Марья Ивановна, — дедим, — менинг саодатли бўлувимга рози бўл, менга тег. — У чўчиб кетди. „Худо ҳаққи, ўзингизни уринтирманг, — деди, қўлини тортиб. — Ҳали аҳволингиз оғир: жароҳатнинг очилиш эҳтимоли бор. Ҳеч бўлма-са менинг учун ўзингизни эҳтиёт қилинг“. Шу сўзни айтиб чиқиб кетди, мен завққа кўмилганимча қолдим. Бахт мени қайтадан тирилтирди. У менинг хотиним бўлади! У мени севади. Бу фикр борлигимни тўлдирди.

Шундан сўнг кундан-кун тузалабошладим. Мени полк саргароши¹ даволарди, чунки қал’ада доктор йўқ эди. Ёшлик ва табиат соғайишимни тезлатди. Комендантнинг бутун оиласи менга қарашар эди. Марья Ивановна ҳамиша ёнимда. Турган гапки, қулай фурсат бўлиши бланоқ мен у сафар айтиб битирмаган дардимни яна бошлардим, Марья Ивановна ҳам сабр блан қулоқ солди. У менга чин кўнгилдан мойил эканига ҳечқандай карашмасиз иқрор бўлди ва ота-онаси унинг бахтига албатта хурсанд бўлажакларини билдирди. „Аммо хўп уйлаб кўринг, — деди у яна, — сизнинг ота-онангиз тўсқинлик қилишмасмикин?“

¹ Эски вақтда саргарош доктор вазифасини ҳам бажарар, қон олар, зулук солар эди.

Ўйланиб қолдим. Онамнинг кўнгилчанлигига шубҳаланмас эдим; аммо отамнинг фе'ли, тушунчаси ўзимга аён бўлганидан, бу муҳаббатимни писанд қилмаслигини, бу муҳаббатга ёш йигитнинг енгиллиги деб қарадини сезиб турар эдим. Марья Ивановнага тўғриси айтиб бердим, шундай бўлса-да, ота-она розилигини сўраб отамга мумкин қадар чучук тил блан мактуб ёзишга қарор қилдим. Хатни ёзиб, Марья Ивановнага кўрсатдим, хат унга шу қадар ишонтирарли ва та'сирли кўриндики, бунинг муваффақият қозонишига аниқ ишонди ва ёшлик, муҳаббатнинг тўла ишончи блан латиф юрак хиссиётига берилди.

Тузалганимнинг биринчи кунидеъ Швабрин блан ярашдим. Иван Кузмич дуэльга чиққаним учун танбиҳ бериб: „Эҳ, Пётр Андреич! сени қамаб қўйишим керак эди-ю, усиз ҳам жазонгни тортдинг. Алексей Иванич ҳануз нон дўконида қамоқда ўтирипти, қиличини Василиса Егоровна сандиққа солиб, қулфлаб қўйди. Қамоқда ўтираберсин, ўйлаб кўрсин, пушаймон бўлсин“ деди. Мен шу қадар бахтиёр эдимки, кўксимга душманлик адовати сиғмас эди. Комендантдан Швабринни озод этишини сўрадим, комендант бечора, хотинининг розилигини олиб, уни озод қиладиган бўлди. Швабрин менинг олдимга келди; орамизда ўтган ишларга зўр таассуф билдирди; ҳар жиҳатдан ўзининг гуноҳкор эканига иқроор бўлиб, ўтган ишларни унутишимни сўради. Табиатимда зотан гина сақлаш одати йўқ бўлганидан, орада ўтган жанжални, унинг ярадор қилганини кўнглимдан чиқардим ва чин кўнгилдан афв этдим. Унинг бўҳтонига иззат-нафсининг ҳақоратланиши, муҳаббатининг рад этилиши сабаб бўлгани учун олижаноблик блан бахтсиз душманнинг гуноҳидан ўтдим.

Тез фурсатда соғайдим, ўз уйимга кўчдим. Юборган мактубимга жавобни сабрсизлик блан кутар эдим, умид қилишга ботинаолмайман, „йўқ“ дермикин деган ўйга бориб, бу қайғуни ютишга тиришар эдим. Васи-

лиса Егоровна ва унинг эрига ҳали дардимни айтганим йўқ; аммо менинг таклифим уларни ҳайрон қолдирмаслиги керак эди. На мен, на Марья Ивановна улардан ўз ҳиссимизни яширишга уринмас, уларнинг розилик беришларига ҳозирданоқ ишонар эдик.

Ниҳоят, бир куни эрталаб Савельич, мезинг олдимга хат кўтариб келди. Қалтираб хатни олдим. Адрес отам қўли блан ёзилган. Бу муҳим бир ҳодисадан дарак берар эди, чунки одатда хатни онам ёзар, отам бўлса охирига бирнеча сатр қўшимча қиларди, холос. Талай вақтгача хатни очмадим, конверт устига ёзилган тантанали адресни қайта-қайта ўқидим: „Ўғлим Пётр Андреич Гринёвга, Оренбург губернаси, Белогор қал’аси“. Конверт устидаги ёзувдан мактубнинг қай руҳда ёзилганини билишга тиришдим; охири, хатни очишга қарор бердим ва дастлабки сатрлардан кўрдимки, иш расво. Хат шу мазмунда эди:

„Ўғлим Пётр! Мироновнинг қизи Марья Ивановнага уйланиш хусусида биздан розилик ва ота-она фотиҳасини сўраб ёзган мактубинг шу ойнинг ўн бешинчисида тегди, бунга на фотиҳа, на розилик бериш ниятим бор, балки ўзим бориб, офицерлик мансабинг бўлишига қарамасдан, шўхликларинг учун ёш бола тарзида та’зирингни бермоқчиман; чунки сен ҳали қилич тақишга муносиб эмаслигингни исбот қилдинг; у қилич сенга, ўзингга ўхшаган беадаб блан дуэльга чиқиш учун эмас, балки ватанни мудофаа қилиш учун марҳамат қилинган. Андрей Карловичга, сени Белогор қал’асидан йироқроқ, сенга ақл кирадиган бирон ерда юборишини сўраб, тўхтовсиз хат ёзаман. Дуэльга чиққанингни ва ярадор бўлганингни онанг эшитиб оғриб қолди, ҳозир ётибди. Шу ҳолинг блан нима бўлар эдинг? Худодан сенга инсоф тилайман, аммо унинг буюк марҳаматига умид қилолмайман.

Отанг А. Г.“

Бу хатни ўқиб, менда турли ҳислар қўзғолди. Отам мендан дариг тутмаган қаттиқ иборалар менга катта ҳақорат бўлиб тушди. Марья Ивановна хусусида андишасизлик блан айтилган сўзлар ноҳақ бўлганидай, назокатсизлик ҳам бўлиб туюлди. Белогор қал'асидан бошқа ерга юборилишим тўғрисидаги ўй мени ваҳимага солар, аммо ундан ҳам кўра онамнинг бетоблиги ҳақидаги хабар мени хафа қиларди. Савельичдан қаттиқ хафа бўлдим, менинг дуэльга чиққанимни ҳеч шубҳасиз шу ёзган, деб ўйладим. Тор уйда нари-бери юриб, уйнинг ўртасида тўхтадим-да, Савельичга дўқ аралаш: — Сенинг туфайлингдан ярадор бўлиб, бир ой ўлим тўшагида ётганим сенга камлик қилганга ўхшайди; энди онамни ҳам ҳалок қилмоқчи бўлибсан, — дедим. Савельич данг қотиб қолди. „Марҳамат қилинг, бегим, — деди у йиғлаб юборгундай бўлиб, — нима деяётирсан? Сенинг ярадор бўлишингга мен сабаб бўлдимми? Сен билмасанг, худо билади, мен сени Алексей Ивановичнинг қиличидан кўкрагим блан сақлагани югуриб борган эдим! Ла'нати кексалик халал берди. Волидангга нима қилибман?“

— Нима қилибман? — дедим мен. — Менинг тўғримда чақимчилик қилишни ким сендан сўради? ҳали сен жосуслик қилиш учун менинг ихтиёримга берилганмисан? „Мен сенинг тўғрингда чақимчилик қилибманми? — деди Савельич кўз ёши блан. — Ё раббилламин! Мана, барин менга нима деб хат ёзганларини ўқиб кўр: қандай чақимчилик қилганимни кўрарсан“. Хатни чўнтагидан чиқариб, менга берди. Хат шундай ёзилган эди:

„Қаттиқ фармойишимга қарамасдан ўғлим Пётр Андреевич хусусида менга ма'лумот бермаганинг, унинг шўхликлари ҳақида ўзга кишининг мени хабардор қилгани сенга уят эмасми, қари кўппак. Ўз вазифанг ва хўжайининг амрини сен ҳали шу хилда бажарасанми? Ҳақиқатни яширганинг, ёш йигит гуноҳ қилганда унинг

тарафини олганинг учун сен қари итни чўчка боққани юбораман. Шу хатни олганинг ҳамон унинг аҳволи, қаеридан ярадор бўлгани, тузуккина даволашдими, йўқми экани ҳақида хат ёзишни буюраман. Бошқалар Пётр тузалиб қолган деб ёзадилар“.

Савельичда ҳеч гуноҳ йўқлиги очиқ маълум бўлди. Бекор ундан шубҳаланиб, қаттиқ гапириб, дилини оғритибман. Афв сўрадим, аммо чол таскин топмади. „Қандай кунларга қолдим, — деди у; — хўжайинларимдан кўрган илтифотим шу бўлдими! Мен ит ҳам, тўнғиз боқучи ҳам бўлдим, энди ярадор бўлишингга сабаб ҳам бўлдимми? Йўқ, отагинам Пётр Андреич! менда эмас, ҳамма гуноҳ ла’нати француз мураббийда: сенга қиличвозликни ўша ўргатган. Қиличвозликни билиш блан ёвуз кишидан сақланиб бўлар эканми! Ортиқча чиқимдор бўлиб, шу французни ёллаш мунча зарур экан!“

Менинг юриш-туришим ҳақида отамни ким хабардор қилган бўлса? Генералми? У менинг тўғримда унча ғам емаса керак; Иван Кузмич эса дуэльга чиққаним ҳақида рапорт беришни лозим ҳам кўрмайди. Бошим қотди. Бир гумон — Швабрин. Отамга бу тўғрида маълумот беришдан ўшагина манфаатдор, чунки натижада менинг қал’адан кетишим ва комендант оиласи блан алоқани узишим эҳтимол. Бу гапларни айтгани Марья Ивановнанинг олдига бордим. У кўча эшиги олдидаги айвончада ўтирган экан. „Нима бўлди сизга?— деди у мени кўриб. — Рангингизда ранг қолмапти?“ — Бутун ишлар чаппасига кетди! — дедим ва отам ёзган хатни унинг қўлига бердим. Унинг ҳам ранги ўчди. Хатни ўқиб титраётган қўли блан менга узатди ва титраган товуш блан деди: „Тслиим йўқ экан... Ота-онангиз мени ўз оилаларига олишни истамайдилар. Ҳар иш худонинг иродаси блан бўлади! Иложимиз йўқ, Пётр Андреич; ҳеч бўлмаса сиз бахтли бўлинг...“ — Бу мумкин эмас! — дедим унинг қўлидан ушлаб: — сен

мени севадан; мен ҳечнарсдан қайтмайман. Юр, икковимиз сенинг ота-онанг оёғига йиқилайлик; улар содда одамлар, тошюракли такаббур эмас . . . Улар рози бўлишади, никоҳланамиз . . . Менинг отамни бўлса вақти блан кўндиришимизга кўзим етади; онам бизнинг тарофимизни олади; отам менинг гуноҳимдан ўтади . . . „Йўқ, Пётр Андреич! — деди Маша, — ота-онангизнинг розилиги бўлмасдан сизга тегмайман. Улар фотиҳа бермасдан бахтингиз ўнгмайди. Худонинг иродасига бўйин эгамиз. Насиб қилган бирон қизни топсангиз, уни яхши кўрсангиз, — худо йўлингизни берсин, Пётр Андреич; мен эса икковларинг учун . . .“ — у йиғлаб юборди ва ўрнидан туриб кетди; мен унинг кетидан уйга кирмоқчи бўлган эдим, ўзимни тутаолишга кўзим етмай, уйимга қайтиб кетдим.

Уйда чуқур хаёлга чўмиб ўтирган эдим, Савельич кириб, ўйимни бўлди. „Мана, бегим, — деди у қўлимга бир хат бериб, — кўр-чи, мен ўз бегим тўғрисида чақимчилик қилибманми, ота блан боланинг орасини бузмақчи бўлибманми?“ Хатни қўлимга олдим; бу Савельичнинг отам хатига жавоби бўлиб, айнан мана шундай ёзилган эди:

„Марҳаматли қиблагоҳимиз,
султоним Андрей Петрович!

Юборган илтифотномангиз тегди. Бунда қулингизни қазаблаб, хўжа амрини бажо қилмаслик уят сенга дебсиз; мен қари ит эмас, содиқ қулингизман, хўжа амрини бажо этаман ва сизга ҳамавақт жон-дил блан хизмат қилдим, шу йўлда соч-соқолим оқарди. Сизни бекорга қўрқитмай деб, Пётр Андреичнинг ярадор бўлгани ҳақида индамадим ва, эшитишимга қараганда, онамиз Авдотья Васильевна қўрқиб бетоб бўлибдилар, дуоёи жонларини қиламан. Пётр Андреич елкадан пастроқ еридан ярадор бўлган эди, жароҳатнинг чуқурлиги бир ярим вершок; Пётр Андреич комендантнинг уйида

Ўтди, биз уни дар'ё бўйидан шу ерга олиб келган эдик, уни шу ерлик сартарош Степан Парамонов даволади; худога шукур, Пётр Андреич энди тузалиб қолди, унинг тўғрисида хушxabардан бўлак ҳеч гап йўқ. Эшитишимга қараганда, командирлар ундан мамнун; Василса Егоровна эса уни ўз ўғлидай кўради. Унинг иттифоқо шундай бир хатога бориши ёш йигит учун та'на қиларлик эмас: тўрт оёқли от қоқинади-ю. Мени „чўчқа боқишга юбораман“ дебсиз, ҳарна қилсангиз қиласиз; қулларча бўйин эгаман.

Содиқ қулингиз *Архип Савельев*“.

Бечора чолнинг хатини ўқиб, бирнеча бор жилмайишдан ўзимни тутолмадим. Отамнинг хатига хат қайтаргани дармоним йўқ эди, онамни тинчитиш учун эса Савельичнинг хати кифоядек кўринди.

Мана шундан сўнг ҳолатим ўзгарди. Марья Ивановна деярлик мен блан гапиришмас, турли баҳоналар қилиб бўлса ҳам мендан қочишга тиришарди. Комендантнинг уйдан кўнглим қолди. Ўзим якка уйда ўтиришга аста-секин кўникиб бордим. Василса Егоровна авваллари мендан ўпкалади; кейин, менинг қайсарлигимни кўриб, индамай қўйди. Иван Кузмич блан фақат хизмат важдан зарур бўлгандагина кўришар эдим. Швабрин блан ҳар замонда бир, ўшанда ҳам хушламасдан кўришар эдим, чунки ичидан менга душман эканини сезардим, бу менинг шубҳаларимни тасдиқларди. Турмушим оғирлашиб кетди. Ёлғизлик ва бекорчилик мени қайғули ўйчанликка солиб қўйди. Ёлғиз қолган чоқларимда муҳаббатим оловланар ва борган сайин менга оғирлик қиларди. Китоб ўқишга, адабиётга иштиёқим қолмади. Руҳим тушди. Ё ақлдан озаман, ё бузилиб кетаман, — деб қўрқар эдим. Бутун ҳаётимга муҳим та'сир қилган тасодифий ҳодиса бирданига руҳимни зўр, қўрқинчли қайғуга солди.

VI Б О Б
ПУГАЧЁВ ҚЎЗҒОЛONI

Сиз, ёш-яланглар қулоқ солғайсиз,
Биз, кекса чоллар налар сўйлаймиз.

Қўшиқ

Ўз кўзим блан кўрганим ажойиб ҳодисаларнинг тасвирига киришмасимдан бурун, 1773 йилнинг охирларида Оренбург губернаси қай аҳволда бўлганини бирнеча оғиз сўз блан айтиб ўтишим керак.

Бу кенг ва бой губернада яқиндагина рус ҳокимлигини таниган жуда кўп ярим ваҳший халқлар яшайди. Уларнинг дам-бадам қўзғолон кўтаришлари, қонунга ва гражданлик ҳаётига ўрганмасликлари, енгилтаклик ва раҳмсизликлари уларни итоат қилдириш учун ҳукумат томонидан доимий назорат этишни талаб қилади. Қал'алар ўнггай деб топилган ерларга солинган ва уларга Яиқ дар'ёси қирғоқларини кўпдан бери эгаллаган казаклар ўрнаштирилган. Лекин бу ўлканинг тинчлигини ва хавфсизлигини сақлаш учун ма'мур этилган бу казакларнинг ўзлари бирмунча вақтдан буён ҳукуматни безовта қилиб, хавф туғдириб келар эдилар. 1772 йилда уларнинг марказий шаҳарчасида¹ ғалаён кўтарилган. Бунга аскарларни етарли даражада итоат қилдириш учун генерал-майор Траубенберг² қўлланган шиддатли чоралар сабаб бўлган. Натижада Траубенберг ваҳшиёна суратда ўлдирилган, ўлкани идора этиш тартибида ўзларича ўзгаришлар вужудга келтирганлар ва оқибат қўзғолон қурол кучи ва қаттиқ жазолар блан бостирилган.

¹ Екатерина томонидан Ўрол деб ном берилган шаҳар.

² Пугачёв қўзғолонигача Яиқ казаклари ва Оренбург ўлкасида яшовчи халқлар орасида кўтарилган қўзғолонларни „босиш“ да энг бераҳм бўлган генералларнинг бири.

Бу ҳодиса мен Белогор қал'асига келмасдан бирмунча вақт илгари бўлган. Мен келганда жимжитлик ёки шунга ўхшаш бир ҳол ҳукм сураб эди; ҳукумат амалдорлари айёр қўзғолончиларнинг ёлғондакам товба-тазарру'ларига учганлар, ҳолбуки улар ичларида кек сақлаб, яна тартибсизлик бошлаш учун қулай фурсатни кутар эканлар.

Мен яна ўз ҳикоямга ўтаман.

Бир кун кечқурун (1773 йилнинг октябрь ойи бошларида) куз шамолининг гувиллашини эшитиб, қора булут парчаларининг ой ёнидан сузиб ўтишига деразадан қараб, уйда ўзим якка ўтирдим. Комендантдан менга одам келди. Мен дарҳол йўлга тушдим. Комендантнинг уйда Швабрин, Иван Игнатъич ва бир казак ўнбошиси ўтиришган экан. Уйда Василиса Егоровна ҳам, Марья Ивановна ҳам йўқ эди. Комендант мен блан ташвишманд қиёфада кўришди. У эшикни қулфлади, кираверишда турган ўнбошидан бошқа ҳаммани ўтқизди-да, чўнтагидан бир қоғозни олиб, деди: „Жаноб офицерлар, муҳим янгилик! Генерал ёзган хатга қулоқ берингиз!“ У, кўзойнагини тақиб, хатни ўқиди:

„Белогор қал'асининг комендант
жаноб капитан Мироновга.

„Махфий“.

Ушбунинг блан ма'лум қиламанки, қамоқдан қочган Дон казаги фитначи Емельян Пугачёв ёмон адабсизлик қилиб, ўзига марҳум император Пётр III номини берган ва ўз атрофига бадкорлардан иборат шайка тўплаб, Яиқ қишлоқларида ғалаён кўтарган, ҳамма жойда таланчилик қилиб ва одам ўлдириб, ҳозирнинг ўзидаёқ бирнеча қал'ани қўлга олган ва хароб қилган. Шунинг учун ушбу хатни олганингиз ҳамон сиз, жаноб капитан, тезлик блан юқорида айтилган бадкор ва хоиннинг ҳужумини даф' қилиш учун лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз, агар сизга топширилган қал'ага ҳамла қилса, тамом маҳв этиш иложини кўргайсиз“.

„Лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз! — деди комендант кўз ойнагини олиб, хатни буклаб. — Айтмоққа осон. У бадкор зўрга ўхшайди; ишониб бўлмайдиган казакларни ҳисобламаганда, ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз нафар одамимиз бор, сенга тегизиб айтаётганим йўқ, Максимич (ўнбоши кулиб қўйди). Броқ на чора, жаноб офицерлар! Тайёр бўлинглар, тунги қоровуллар қўйинглар; ҳужум бўлақолса дарвозани ёпиб, солдатларни чиқаринглар. Сен, Максимич, ўз казакларингга ҳазир бўл. Тўпни кўриб, яхшилаб тозалаш керак. Ҳаммадан ҳам кўра бу хабарни махфий сақлаш лозим, буни қал'ада ҳечким барвақт билмасин“.

Шу буйруқни айтиб, Иван Кузмич ҳаммамизга жавоб берди. Комендантнинг уйдан янги хабарни муҳокама қила-қила, Швабрин блан бирга чиқдик. — Сенинча бу ишнинг охири нима бўлар экан? — дедим. „Худо билади, — дея жавоб берди у; — кўрамиз. Ҳозирча фавқулодда бирнарсга йўқ. Агарда . . .“ У ўйланиб қолди ва паришон бўлиб, французча бир куйни ҳуштак блан чалабошлади.

Эҳтиёткорлигимизга қарамай, Пугачёвнинг пайдо бўлгани ҳақидаги хабар бутун қал'ага тарқалди. Иван Кузмич ўз рафиқасини жуда ҳурмат қилса-да, ҳечвақт хизматга оид сирни унга айтмас эди. У генералнинг хатини олгач, гуё Герасим ҳазратга Оренбургдан жуда ажойиб, махфий бир хабар келган эмиш, деб Василиса Егоровнани жуда усталик блан Герасим ҳазратни кига юборган: Василиса Егоровна шу ондаёқ попни кига отланган ва Иван Кузмичнинг маслаҳати блан, бу ерда зерикиб қолмасин деб, Машани ҳам олиб кетган.

Иван Кузмич, ўзи ёлғиз қолиб, дарҳол бизга одам юборган. Палашкани эса, гап пойламасин деб, омборга қамаб қўйган.

Василиса Егоровна поп хотинидан ҳечқандай янги хабар эшитмай қайтган; у уйга келиб билсаки, Иван

Кузмич кенгаш ўтказибди, Палашкани омборга қамаб қўйибди. Василица Егоровна эри алдаганини фаҳмлаб, текширакетган. Аммо Иван Кузмич сўроқдан тафт тортмай, рафиқасининг саволларига дадил жавоб бераверган: „Биласанми, азизим, хотинлар печкага похол ёқадиган бўлишибди, бундан бирон фалокат чиқмасин деган ниятда похол эмас, шох ва пайраха ёқинглар, деб қаттиқ буйруқ бердим“. — Нега бўлмаса Палашкани қамаб қўйдинг? Нима учун бечора қиз биз қайтиб келганимизгача омборда қамалиб ётибди? — деб сўрапти хотини. Иван Кузмич бундай саволга жавоб беришга тайёрланмаганидан, жуда ҳам ёпишмаган бир важ қилибди. Василица Егоровна эрининг макрини пайқапти; аммо ундан бир гап чиқишига кўзи етмасдан, ортиқ гап кавламай қўяқолибди ва Акулина Памфиловнанинг ғалати усул блан тузлаган бодринги ҳақида сўз очибди. Василица Егоровна шу кечаси сра ухлаёлмапти, ўзи билолмаган, эри ундан яширган сирнинг нима эканлигини ҳеч ўйлаб тополмабди.

У, эртаси кун тушги ибодатдан қайтаётиб, йўлда Иван Игнатъични кўрипти; у замбаракни, болалар ўйнаб тўлғизган латта-путта, хас-хашакдан тозалаётган экан. „Бу ҳарбий тайёрликнинг ма'носи нима? Наинки қирғизлар ҳужуми кутилса? Ноҳотки, Иван Кузмич шу арзимаган нарсани мендан яширган бўлса?“ деб Василица Егоровна ўйлабди-да, билаолмай хуноб бўлган сирни билишга аҳд қилиб, Иван Игнатъични чақирибди.

Худди суд айбдорнинг ҳуш'ёрлигини сепсилтириш учун, сўроқни ишга алоқаси бўлмаган саволлар блан бошлагандай, Василица Егоровна ҳам Иван Игнатъичга уй ишига онд бирмунча танбиҳлар қилган. Сўнгра, андак туриб чуқур уф тортган-да, бош чайқаб: „Худованди карим! Бу қандай янги гаплар! Бунинг охири нима бўлар экан?“ депти.“

— Онажон, — депти Иван Игнатъич. — Худо пошшо: солдатларимиз етарлик, ўқ-дори кўп, замбаракни

с озлаб қўйдим. Пугачёвнинг бир та'зирини берайлик-ки! Худо бермаса, тўнғиз емайди.

„Бу Пугачёв қандай одам экан ўзи?“ деб сўрапти комендантнинг хотини.

Иван Игнатъич сирни айтиб қўйганини билиб, тилини тишлаб қопти. Броқ бўлар иш бўлган.

Василиса Егоровна, ҳечкимга оғзи мдан чиқармайман деб, бутун сирни айтишга мажбур қилипти.

Василиса Егоровна ўз сўзида турибди ва бу сирни попнинг хотинидан бошқа ҳечкимга айтмабди, ўшанга ҳам унинг сигири далага ўтлагани борганда бадкорлар ушлаб олишмасин, деб айтипти.

Ҳадемай Пугачёв тўғрисида дув-дув гап бўлиб кетди. Ҳарким ҳархил гапирди. Комендант қўшни қишлоқлар ва қал'алардаги аҳволни яхшилаб билиб келгани ўнбошини юборди. Ўнбоши икки кундан кейин келди ва даштда, қал'адан олтмиш чақирим йироқликда, жуда кўп ўт-олов кўрганини, бошқирдлардан сўраганида нома'лум бир куч келаётганини айтганликларини хабар қилди. Аммо тузукроқ хабар топиб келаолмади, чунки нарироқ боргани юраги бетламапти.

Қал'адаги казаклар орасида одатдан ташқари ҳаяжон бошланди; кўчаларда тўп-тўп бўлиб, ўзаро секин-секин сўзлашар ва драгунни ёки гарнизон солдатини кўрганда тарқалишар эди. Буларнинг орасига воқианавислар юборилди. Юлай деган чўқинган қалмоқ комендантга муҳим хабар топиб келди. Унинг сўзича, ўнбоши ёлгон гапирган, бу маккор казак қайтиб келганидан сўнг ўз ўртоқларига қўзғолончилар орасига борганини, уларнинг саркорига қўл берганини, унинг қўлини ўпиб, узоқ ҳамгап бўлганини айтган. Комендант ўнбошини дарҳол қамади ва Юлайни унинг ўрнига тайинлади. Бу хабарни казаклар очиқ норозилик блан қарши олдилар. Комендантнинг буйруқларини ижро этучи Иван Игнатъич уларнинг „Ҳай, гарнизон каламуши, кўргилигингни кўрасан!“ деганларини ўз қулоғи блан эшитди.

Комендант ўнбошини шу куннинг ўзида сўроқ қилмоқчи бўлди; броқ ўнбоши, ўз ҳамфикрларининг ёрдами блан бўлса керак, қочиб кетди.

Бошқа бир ҳодиса комендантни яна бешбаттар ташвишга солди. Бир бошқирд яширин хитобномалар блан тутилди. Шу муносабат блан комендант ўз офицерларини яна чақирмоқчи бўлган ва бунинг учун яна Василиса Егоровнани бир баҳона блан бирон ёққа юборишни истаган. Броқ Иван Кузмич софдил ва тўғри одам бўлганидан, илгари бир марта ишлатган баҳонасидан бошқа баҳона тополмаган.

„Менга қара, Василиса Егоровна, — дебди у йўталиб, — Герасим ҳазрат шаҳардан . . .“ — Қўй ёлғонингни, Иван Кузмич, — дебди хотини унинг сўзини кесиб, — сен кенгаш чақириб, Емельян Пугачёв тўғрисида менсиз музокара қилмоқчисан; бу сафар мени алдай олмайсан! — Иван Кузмич ҳайрон бўлиб, бақрайиб қолипти. „Э, азизим, — депги у, — агар ҳамма гапдан бохабар бўлсанг, кетмасанг ҳам бўлади; сенинг олдингда ҳам сўйлашаверамиз“. — Ҳа, баракалла, — деб айтипти хотини, — ҳийлакорликни сен эплайолмайсан; офицерларга одам юборабер.

Яна ҳаммамиз тўпландик. Иван Кузмич хотинининг олдида бизга қандайдир чаласавод казак қўли блан ёзилган Пугачёвнинг хитобномасини ўқиб берди. Бў ўғри тездан бизнинг қал'ага юриш бошлаш ниятида эканини э'лон қилган; казаклар ва солдатларни ўз шайкасига чақирган, қаршилиқ кўрсатмасликни қўмондонларга таклиф этган, акс ҳолда ўлдиражак эканини билдирган. Хитобнома дағал, аммо кучли та'бирлар блан ёзилган, содда одамларни ваҳимага солиши мумкин эди.

„Бу алдамчини қаранг! — деди комендантнинг хотини. — Бизга яна нималар таклиф қилмоқчи экан! Қарши-сига чиқиб, байроқларни оёғи остига қўйсак-а! Вой итвачча-ей! Наники, бизнинг қирқ йилдан буён хизматда эканимизни, худога шукур, кўпни кўрганимизни

билмаса? Ноҳотки шу ўғрининг сўзига қулоқ солади-
ган командирлар топилса?

— Топилмаса керак,— деди Иван Кузмич.— Хабар-
ларга қараганда, бадкор кўп қал'аларни олган эмиш.

„Ростдан ҳам кучликка ўхшайди“ деди Швабрин.

— Унинг чинакам кучини ҳозир биламиз,— деди
комендант.— Василиса Егоровна, омборнинг калитини
бер. Иван Игнатъич, бошқирдни олиб кел-чи; кейин
Юлайга айт, гаврон келтирсин.

„Шошма, Иван Кузмич,— деди хотини, ўрнидан ту-
раётиб. Мен Машани олиб чиқиб кетай; дод овозини
эшитса қўрқади. Тўғриси айтсам, уриб сўроқ қилиш-
га ўзимнинг ҳам ҳушим йўқ. Яхши қолинглар“.

Сўроқ чоғида уриш илгариги вақтда судишларига
шундай сингиб кетган эдики, уни йўқ қиладиган хайр-
ли фармон¹ узоқ замон та'сирсиз қолди. Илгариги вақт-
да гуноҳкорнинг фош этилиши учун ўзининг иқро-
р бўлиши зарур деб ўйлашган; бу фикр асоссизгина эмас,
ҳаттоки соғлом ҳуқуқий тушунчага тамоман зиддир,
чунки агар гуноҳкорнинг тониши унинг гуноҳсиз эка-
нига исбот деб қабул қилинмаса, у ҳолда гуноҳкор-
нинг иқрор бўлиши унинг гуноҳкор эканига яна ҳам
кучсизроқ далил бўлиши керак. Бу ваҳшиёна таомил-
нинг йўқотилишига норози бўлган қадимги судлар бор
эканини ҳатто ҳозир ҳам эшитиб юраман. Бизнинг за-
монда эса уриш зарур эканлигига судлар ҳам шубҳа
қилмаганлар, гуноҳкорлар ҳам. Шунинг учун комендант-
нинг буйруғи ҳечқайсимизни ҳайрон қолдирмади, таш-
вишга қўймади. Иван Игнатъич бошқирдни олиб кел-
гани кетди. У калити Василиса Егоровнада юрадиган
омборда эди. Бирнеча минутдан кейин асир даҳлизга
келтирилди. Комендант ичкарига олиб киришни буюрди.

Бошқирд остонадан зўрға ўтди (унинг оёғига ёғоч

¹ Сўроқ вақтида уришни йўқотиш тўғрисида Александр I то-
монидан чиқарилган фармон. Бу фармондан кейин ҳам подшо жан-
дармлари ва терговчилари калтаклашни давом эттирганлар.

кишан солинган эди) ва чўзинчоқ қалпоғини қўлига олиб, эшик ёнида тўхтади. Афтига қараб, сесканиб кетдим. Бу киши умр бўйи ёдимдан кўтарилмас. У етмишлардан ошган, на бурни бор, на қулоқлари. Сочи қирдирилган; соқол ўрнида бирнеча оқ мўй осилиб туради; пакана, ориқ ва букчайган: аммо қисик кўзлари ҳали чақнаб туради. „Эҳе! — деди комендант, унинг кўрқинчли белгиларидан 1741 йилда жазоланган ис’ёнчилардан бири эканини билиб. — Сен, қари қашқир, бизнинг қопқонимизга бир марта тушгансан дейман. Қулоқ, бурнинг кесилганидан ма’лумки, кўзғолонга энди қўшилган эмассан. Қани, берироқ кел-чи; айт, сени ким юборди?“

Қари бошқирд индамади ва комендантга бўзрайиб қаради. „Нимага индамайсан? — деди Иван Кузмич; — ё русча билмайсанми? Юлай ўз тилингда сўра-чи, буни бизнинг қал’ага ким юборди экан?“

Юлай Иван Кузмичнинг саволини татар тилида тушунтирди. Лекин бошқирд унга ҳам худди боягидай қараб, бир оғиз ҳам жавоб бермади.

„Хўп, яхши, — деди комендант: — тилингни чиқариб қўяман. Йигитлар! бунинг бема’ни ола чопонини ечиб, уринглар. Юлай, ўхшатиб адабини бер!“

Икки инвалид бошқирдни ечинтирабошлади. Бечоранинг юраги ховлиқди. У, болалар қўлига тушган жонивордай жовдираб атрофга қаради. Инвалидлардан бири унинг қўлларини ўз елкасидан ошириб, чолни орқасига кўтарди, Юлай эса новда блан орқасига бир туширган эди, бошқирд заиф, ёлворган товуш блан „вой“ дедида, бошини чайқаб, оғзини очди. Унинг тили йўқ — кесилган эди.

Шундай ишлар менинг замонимда бўлгани ва император Александр эзгулик блан подшолик қилаётган вақтда яшаётганим эсимга тушса, илм-урфоннинг тез тараққийси ва инсонпарварлик қоидаларининг тез тарқалишига ҳайрон қолмасдан иложим йўқ. Ёш йигит! агар

менинг бу ёзувларим қўлингга тушса билгинки, энг яхши ва мустаҳкам ўзгаришлар ҳечқандай зўрлик қилмасдан, киши хулқининг яхшиланишидан вужудга келган ўзгаришлардир.

Ҳамма ҳайрон қолди. „Хўш, — деди комендант, — бундан ҳечгап чиқмайди. Юлай, бошқирдни омборга элтиб қўй. Биз, жаноблар, ба’зи нарсалар тўғрисида гапиришамиз“.

Биз ўз вазиятимизни музокара қилиб ўтирган эдик, бирдан Василиса Егоровна кириб келди, у ҳаддан ташқари ховлиққан эди.

„Нима бўлди?“ деди ҳайрон бўлган комендант.

— Фалокат, азизим, фалокат! — деди Василиса Егоровна. — Нижнеозёрск қал’аси бугун эрталаб қўлдан кетипти. Герасим ҳазратнинг хизматкори ўша ердан келди. Қал’анинг қўлдан кетганини кўрибди. Комендант ва ҳамма офицерлар дорга осилипти. Бутун солдатлар асир олинипти. Бадкорлар бу ерга ҳам келмаса гўрга эди.

Кутилмаган хабар мени жуда эсанкиратди. Нижнеозёрск қал’асининг коменданти ювош ва камтар йигит эди, мен уни танирдим: бундан икки ой чамаси илгари ёшгина хотини блан Оренбургдан ўз қал’асига ўтиб кетаётиб, Иван Кузмичникига тушган эди. Нижнеозёрск қал’аси бизнинг қал’адан йигирма беш чақиримча нарида эди. Биз ҳам Пугачёвнинг ҳужумини ҳар соат кутишимиз керак эди. Марья Ивановнанинг тақдири кўз олдимга келиб, юрагим арзиқиб кетди.

— Менга қаранг, Иван Кузмич! — дедим комендантга. — Бизнинг вазифамиз сўнгги нафасимизгача қал’ани сақлашдир; бу тўғрида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо хотинларни эҳтиёт қилиш тўғрисида ўйлаш керак. Буларни агар йўл очиқ бўлса, Оренбургга ёки бадкорларнинг қўли етмайдиган узоқроқ ва ишончлироқ қал’ага юборинг.

Иван Кузмич хотинига қаради ва:

„Дарҳақиқат, ис’ёнчиларни бир ёқлик қилгунимизча сизларни узоқроқ бир ерга юборсак бўлмайдими?“ деди.

— Бўлмаган гап! — деди хотини. — Ўқ етмайдиган қал’а бор эканми? Белогор қал’асининг нимаси ишончсиз? Худога шукур, йигирма икки йилдан бери шу ердамиз. Бошқирдларни ҳам кўрдик, қирғизларни ҳам, қўявер, Пугачёв ҳам келаверсин!

„Хайр, — деди комендант, — агар қал’амизга ишонсанг, ўтираберганинг тузук. . . Машани нима қиламиз? Туриш берсак, ёки ёрдам етиб келақолса яхшику-я; борди-ю, қал’ани бадкорлар олса нима бўлади?“

— У вақтда. . . — Василиса Егоровна тутилиб қолди ва ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушиб, жим бўлди.

Ўз гапининг хотинига та’сир қилганини сезиб (эҳтимол бутун умрида биринчи марта та’сир қилишидир), Иван Кузмич давом этди: „Йўқ, Василиса Егоровна, Машанинг бу ерда бўлиши мумкин эмас. Уни Оренбургга — аммасиникига юборамиз: у ерда аскар ҳам, тўп ҳам кўп, қал’анинг девори ғиштдан. Сенинг ҳам ўша ерга кетганинг маслаҳат; қал’ани ҳужум қилиб олсалар, қари бўлсанг ҳам ҳолинг ёмон бўлади, соғ қўйишмайди“.

— Хўп, — деди, хотини, — шундай қилақолайлик: Машани юборамиз. Аммо мени юбораман деб, овора бўлма: бормайман. Қариган чоғимда сендан айрилиб, ёт элларда якка гўр излаб юрайми. Бирга умр қилдик, бирга ўламиз.

„Майли, — деди комендант. — Қани, имиллама. Машани жўнатиш тараддудини кўр. Эртага тонг ёриши блан жўнайди, гарчи ортиқча одамимиз бўлмаса-да, ёнига отлиқ аскар қўшамиз. Қани Маша?“

— Акулина Памфиловнанинг уйида, — деди комендант хотини. Нижнеозёрск қал’асининг қўлдан кетганини эшитиб, кўнгли безовта бўлди; тоби қоч-

маса деб қўрқаман. Ё раббилламин, қандай кунларга қолдик!

Василиса Егоровна Машани жўнатиш тадорикини кўргани кетди. Музокарамиз давом этди; аммо мен сўзга аралашмас, қулоғимга гап ҳам кирмас эди. Марья Ивановна кечки овқат маҳалида келди — ранги оқарган, кўзлари йиғидан шишган. Овқат вақтида ҳечким гапирмади ва дастурхондан одатдагидан эртарақ турдик; комендант оиласи блан хайрлашиб, уй-уйимизга кетдик. Аммо мен қиличимни жўрттага эсдан чиқариб, шу баҳона блан қайтиб келдим. Марья Ивановнанинг ўзи якка бўлишига кўзим етган эди. Ҳақиқатан ҳам у ўзи якка бўлиб, мен блан эшик олдида учрашди ва қиличимни орқамдан олиб чиққан экан, берди. У кўзига ёш олиб: „Хайр, Пётр Андреич! — деди. — Мен Оренбургга юборишайпти. Соғ-саломат ва бахтиёр бўлинг; насиб бўлса кўришармиз; агар кўришмасак. . .“ У барала йиғлаб юборди. Мен уни қучоқладим. — Яхши бор, малагим, — дедим, — хайр севгилим, истагим! Бошимга нималар келмасин, фикр-ёдим сенда бўлади! — Маша кўкрагимга бошини қўйиб йиғлар эди. Юзларидан бўса олдим ва шошиб уйдан чиқдим.

VII БОБ ҲУЖУМ

Шўрлик, ғариб бошгинам,
Итоаткор бошгинам!
Нақ ўттиз йил, боз уч йил.
Хизмат қилди бошгинам.
Тополган йўқ бошгинам:
На манфаат, на шодлик,
Ва на бирон яхши сўз,
Ё баландроқ мартаба;
Хизмат қилиб бошгинам
Орттиргани шу бўлди.
Икки баланд дор ёғоч,
Ҳа, яна ипак сиртмоқ.

Халқ қўшиғи.

Шу кечаси ухламадим, ечинмадим ҳам. Марья Ивановна блан сўнг даф'а хайрлашиш учун саҳарда қал'а дарвозасига бориш ниятим бор эди. Ўзимда буюк ўзгариш сезардим; қалбимдаги ҳаяжон яқинда чеккан кулфатларимга қараганда енгилроқ эди. Жудолик қайғусига туманли, аммо тотли умидлар, сабрсизлиқ блан кутилган хавф-хатар ва олижаноб нафсоният ҳислари қўшилиб кетди. Кечанинг қандай ўтганини билмай қолдим. Энди ташқарига чиқмоқчи бўлганимда, эшик очилиб, капрал кириб келди ва бизнинг казаклар Юлайни зўрлик блан олиб, қал'адан чиқиб кетганликларини, қал'а атрофида нома'лум суворилар юрганини айтди. Марья Ивановна чиқиб кетолмай қолар деган ўй мени ваҳимага солди; капралга бирнеча топшириқ бериб, ўзим дарҳол комендантнинг олдига югурдим.

Тонг ёриша бошлаганди. Югурганимча кетаётган эдим, кимдир мени чақирди. „Қаёққа кетаяпсиз? — деди Иван Игнатъич орқамдан етиб келиб. — Иван Куз-

мич тепаликда, сизни айтиб келгани юборди. Пугачёв келди“. — Марья Ивановна кетдими? — дедим юрагим ховлиқиб. „Улгуролмади, — деди Иван Игнатъич: — Оренбург йўли бекилибди; қал’а ўраб олинган. Аҳвол ёмон, Пётр Андреич!“

Тепаликка йўл олдик. Бу табиий тепалик бўлиб, ғовлар блан ўралган эди. Қал’анинг бутун аҳолиси шу ерга тўпланган. Гарнизон саф тортган, тайёр. Замбаракни у ерга кеча кечқурун олиб чиқишган. Комендант ўзининг саф тортган озгина аскарлари олдида нари-бери юрарди. Хавфнинг яқинлиги кекса ҳарбийни одатдан ташқари дадиллатиб жонлантирган. Даштда, қал’адан сал нарироқда йигирмага яқин сувори айланиб юрарди. Булар казакларга ўхшар, аммо ичида бошқирлар ҳам кўринарди. Булар бошларидаги қалпоқ ва ёнларига осиб олган ўқдонларидан таниқлик. Комендант солдатларни кўриқдан ўтказар экан: „Ҳа, йигитлар, букун подшомизга кўкрагимизни қалқон қиламиз ва ботир, онтни бузмайдиган кишилар эканлигини бутун дун’ёга кўрсатамиз!“ деди. Солдатлар баланд товуш блан ўзларининг содиқ эканликларини айтдилар. Швабрин менинг ёнимда туриб, душманга синчиклаб қарар эди. Даштда айланиб юрган суворилар, қал’адаги ҳаракатни сезиб, бир ерга тўпландилар ва ўзаро сўзлашабошладилар. Комендант Иван Игнатъичга замбаракни шу суворилар тўдасига тўғрилашни буюрди, ўзи пилтага ўт туташтирди. Ўт ғувиллаганича суворилар устидан ўтиб кетди, ҳечқандай шикаст етказмади. Суворилар тарқалиб, дарҳол кўздан йўқолдилар. Ҳечким қолмади.

Василиса Егоровна келди, онасидан ажрашни истамаган Маша ҳам унинг ёнида эди. „Қалай! — деди комендантнинг хотини. — Урушнинг бориши қандай? Қани душман?“ — Душман яқинда, — деди Иван Кузмич. — Худо ёр бўлса иш жойида бўлади. Хўш, Маша, қўрқаяпсанми? — „Йўқ, отажон, — деди Марья Ива-

новна; — уйда ўзим якка қолганимда кўпроқ қўрқардим“. У менга қаради ва ўзини зўрлаб илжайди. Қиличимни кеча унинг қўлидан олганим эсимга тушиб, сопидан маҳкам ушладим, гўё бу қилични у менга ўз ёримни мудофаа қилиш учун берган эди. Юрагимга ўт тушди. Ўзимни унинг рицари хаёл қилар эдим. Мен унинг ишончига лойиқ эканимни исбот қилишга ташна бўлиб, сабрсизлик блан кескин минутларни ку-тар эдим.

Шу онда қал’адан ярим чақирим наридаги тепалик орқасида яна анчагина суворилар чиқиб келди ва ҳадемай дашт найза, камон блан қуроолланган кишиларга тўлди. Буларнинг ўртасида оқ от минган, қизил кафтан кийган бир киши қиличини яланғочлаб келар, бу Пугачёвнинг ўзи эди. У тўхтади; атрофини ўз кишилари ўраб олди. Унинг буйруғи блан бўлса керак, тўпдан тўрт отлиқ ажралиб, бизнинг қал’ага томон от қўйиб келабошлади. Буларни танидик — бизга хиёнат қилган кишилар экан. Бири боши тепасида қоғоз кўтариб олган, бирининг найзаси учида Юлайнинг калласи. У ғов олдига келиб бир силтаган эди, калла четандан ошиб тушиб биз томонга юмалади. Бечора қалмоқнинг калласи комендантнинг оёғи остига тушди. Хоинлар: „Ўқ отманглар, подшонинг олдига чиқинглар. Подшошу ерда!“ деб қичқиришар эди.

„Шошма, мен сенга кўрсатиб қўяй! — деб бақирди комендант. — Йигитлар! отинглар!“ Солдатлар барава-рига ўқ узишди. Хат ушлаб турган казак қалқиб,⁹ отдан ағнаб тушди; қолганлари қочди. Мен Марья Ивановнага қарадим. Юлайнинг қонли бошини кўриб эсанкираган ва милтиқ товушидан гаранг бўлган Марья Ивановна ҳушсиздай кўринарди. Комендант капрални чақириб, ўлган казакнинг қўлидан хатни олишга буюрди. Капрал, ташқарига чиқиб, ўлган казакнинг отини жиловлаб келди-да, хатни комендантга берди. Иван Кузмич хатни товуш чиқармай ўқиди, кейин

майда-майда қилиб ташлади. Бу орада ис'ёнчилар, афтидан, ҳужумга тайёрлик кўришар эди. Ҳадемай қулоқ остидан ўқлар ғувиллаб ўтабошлади, бирнеча ёй бизнинг ёнимизга — ерга ва ғовга санчилди. „Василиса Егоровна! — деди комендант. — Бу хотинларнинг иши эмас; Машани олиб кет; қара, қизгинанинг юраги ёрилиб кетди“.

Ўқ ёғилиб тургани учун сўз қайтаришдан ожиз бўлган Василиса Егоровна даштга қаради, даштда катта ҳаракат борлиги билиниб турар эди; кейин эрига қараб: „Иван Кузмич, тириклик ҳам, қазо ҳам худонинг иродаси. Машадан рози бўл. Маша, бор отангининг олдига“ деди.

Маша титраб, ранги оқариб, Иван Кузмичнинг олдига борди ва тиз чўкди. Кекса комендант уни дуо қилди, сўнгра турғизиб ўпди-да, ўзгарган товуш блан: „Хайр, Маша, бахтинг ёр бўлсин. Худога сиғин: у сени марҳаматидан бебаҳра қўймайди. Бирон яхши одам чиқса, худо бахт ва муҳаббат берсин. Биз Василиса Егоровна, иккимиздай умр кўринглар. Хайр, Маша. Василиса Егоровна, буни тезроқ олиб кет“ деди. Маша отасининг бўйнига осилиб йиғлади. — Биз ҳам видо'лашайлик, — деди Василиса Егоровна йиғлаб. — Хайр, азизим Иван Кузмич. Мендан рози бўл, яхши-ёмон гапирган бўлсам! — „Хайр, хайр, азизим! — деди комендант кампирини қучоқлаб. — Бўлди энди, боринглар, боринглар уйга; фурсат бўлса, Машага сарафан кийдириб қўй“. Василиса Егоровна қизи блан кетди. Мен Марья Ивановнанинг кетидан қараб қолдим; у орқасига қайрилиб, менга бошини қимирлатди. Шундан сўнг Иван Кузмич бизга қаради ва бутун диққати душманга жалб бўлди. Ис'ёнчилар ўз бошлиқлари атрофига тўпланиб, бирданига отдан тушабошладилар. „Энди маҳкам бўлинглар! — деди комендант, — ҳужум бошланади. . . “ Шу онда даҳшатли қичқириқ ва шовқин кўтарилди; ис'ёнчилар қал'ага қараб югур-

дилар. Замбарагимиз чочма ўқ блан ўқланган эди. Душман яқин келганда, комендант замбаракка ўт босди. Ўқ душман тўдасининг ўртасига тушди. Ис'ёнчилар икки ёққа сочилиб, чекиндилар. Бошлиқлари олдинда якка қолди... У, қиличяни ҳавода ўйнатиб, чекинганларни олға да'ват қилгандай кўринарди... Босилган шовқин-сурон яна кўтарилди. „Ҳа, йигитлар!— деди комендант, — энди дарвозани очинглар, довул қоқинглар. Йигитлар! менинг кетимдан олға!“

Комендант, Иван Игнатъич ва мен кўз очиб югунча тепаликнинг нариги ёғига чиқдик; броқ юраги олиниб қолган гарнизон ўрнидан кўзғолмади. „Нега турибсизлар, болаларим? — деб қичқирди Иван Кузмич. — Бир бошга бир ўлим: хизмат шуни талаб қилади!“ Шу он ис'ёнчилар биз томонга югуриб, қал'анинг ичига кириб олдилар. Довул товуши тинди; гарнизон қуролни ташлади; мени уриб йиқитишди, ammo дарров ўрнимдан туриб, ис'ёнчилар блан бирга қал'ага кирдим. Бошидан ярадор бўлган комендант ис'ёнчилар орасида турар, бадкорлар ундан калитни талаб қилардилар. Мен уни ҳимоя қилиш учун югурган эдим, бирнеча барваста казак маҳкам ушлаб: „Кўргилигингизни кўрасиз энди, подшога бўйин эгмаганлар“ дейишди ва қўлимни боғлашди. Бизни кўчама-кўча олиб юришди; аҳоли уй-уйдан нон блан туз олиб чиқарди. Бутхона қўнғироғи жаранглади. Бирдан кимдир қичқариб, подшонинг майдонда асирларни кутиб турганини ва қасам ичирмоқчи эканини хабар қилди. Халқ майдонга қараб оқди; бизни ўша ерга олиб бордилар.

Пугачёв комендантнинг эшиги олдидаги айвончада — креслода ўтирарди. Устида зарҳал ҳошиялик чиройли казакча тўн, бошида олтин жиға тақилган узун казакча телпак, кўзлари чақнар эди. Унинг афти менга таниш кўринди. Казак оқсоқоллари уни ўраб олганлар. Герасим ҳазраг, ранги оппоқ, қўлида бут,

айвонча ёнида титраб турар ва бир пасдан кейин бўладиган қурбонларнинг гуноҳини сукут блан тилаётгандай, қонларидан кечилишини сўраётгандай кўринар эди. Майдонга бирнеча дор тикилди. Биз яқинлашганимизда, бошқирдлар аламонни четлатиб, бизни Пугачёвга рўпара қилдилар. Черковнинг қўнғироқ товуши тинди; ҳаммаёқ жим-жит бўлди. „Комендант қайси? — деди ёлғон подшо. Бизнинг ўнбоши аламон ичидан чиқиб, Иван Кузмични кўрсатди. Пугачёв чолга ғазабли кўз ташлади ва: „Менга, ўз шоҳингга қаршилик қилгани қандай ботиндинг?“ деди. Ярадор бўлиб мадори куриган комендант бор кучини тўплаб, дадиллик блан: „Сен менинг шоҳим эмассан, сен ўғри ва хоинсан, эшитдингми!“ деди. Пугачёв ғазабланиб, оқ дастрўмоли блан ишорат қилди. Бирнеча казак комендантни ушлаб, дор остига судради. Кеча биз сўроқ қилган қулоқсиз, бурунсиз бошқирд, қўлида арқон, дорнинг устига айри миниб ўтирар эди. Бир дақиқадан сўнг бечора Иван Кузмичнинг дорга оқилганини кўрдим. Кейин Пугачёвнинг олдига Иван Игнатъични келтиришди. „Подшоҳинг Пётр Фёдоровичга содиқман деб онг ич!“ деди Пугачёв. — Сен бизга шоҳ эмассан, — деди Иван Игнатъич ўз капитанининг сўзини такрорлаб. — Сен ўғри, хоинсан!

Пугачёв яна оқ рўмолчаси блан ишора қилди, Иван Игнатъич ҳам ўзининг кекса бошлиғи ёнига осилди.

Навбат менга келди. Олижаноб ўртоқларимдек жавоб беришга ҳозир бўлиб, Пугачёвнинг юзига тик қарадим. Шу чоқ кўзим ис'ёнчиларнинг оқсоқоллари орасида турган Швабринга тушди, ҳайрон-ҳайрон қолдим. У, сочини айланмасига қирқтириб, казакча кийиниб олган эди. У Пугачёвнинг олдига келиб, қулоғига бирнима деб пичирлади. „Осилсин!“ деди Пугачёв, менга қарамасданоқ. Бўйнимга сиртмоқ солишди. Гуноҳларимга товба қилиб, калима келтирдим ва яқинларимнинг дуойи жонини қилдим. Мени дор

остига олиб келишди. „Балки афв этиларсан“ дейишар эди менга жаллодлар. Эҳтимол чиндан ҳам далда бермоқчи бўлишар эди. Бирданига: „Тўхтанглар, мал’унлар! тўхтанглар!“ деган товуш эшитилди. Жаллодлар тўхташди. Қарасам: Савельич Пугачёвнинг оёғига бош қўйиб ёлвораётир. „Отагинам! — дер эди у бечора. — Бир бариннинг фарзандини ўлдиришдан сенга нима фойда? Қўйиб юбор уни; хунинг пулини беради; муддао кишиларни қўрқитиш ва жазолаш бўлса, мен чолни осақол!“ Пугачёв ишора қилди. Бўйнимдан сиртмоқни олишди. „Подшоҳимиз сени афв этди“ дейишди атрофимдагилар. Шу дақиқада қутилганимга севиндим деяолмайман, шунингдек афсусланганим ҳам йўқ. Ҳисларим ҳаддан ташқари туманли эди. Мени қайтариб, яна ёлғон подшонинг олдига келтиришди ва қаршисига тиз чўктиришди. Пугачёв томирлари чиққан қўлини менга узатди. „Ўп қўлини, ўп!“ дейишар эди ён-беримдагилар. Аммо мен шундай қабиҳ тубанликдан кўра энг қаттиқ жазони афзалроқ кўрар эдим. „Азизим Пётр Андреич! — деярни Савельич орқамдан туриб. — Қайсарлик қилма! сендан нима кетди? Ўпиб қўяқол шу баччага. . . (тфу!) ўпақол қўлини. . . Мен қимирламадим. Пугачёв қўлини олатуриб: „Жаноблари севинчдан эсларини йўқотиб кўйибдилар, — деди истеҳзо блан. — Турғизинглар!“ Мени турғизиб, қўйиб юборишди. Мен даҳшатли комедиянинг давомини тамоша қилдим.

Аҳоли онт ичабошлади. Ҳамма бирин-кетин келиб, бутни ўпар ва ёлғон подшога та’зим қиларди. Гарнизон солдатлари ҳам шу ерда. Рота машиначиси, қўлида ўтмас қайчи, уларнинг сочларини айланмасига қирқар эди. Солдатлар устларини қоқар, Пугачёвнинг олдига келиб, унинг қўлини ўпардилар, у бўлса афв этиб, ўз шайкасига оларди. Бу иш уч соатча давом этди. Ниҳоят, Пугачёв ўрнидан туриб айвончадан тушди, амалдорлари уни кузатиб тушдилар. Қимматбаҳо

жабдуқ урилган оқ от келтирилди. Икки казак қўлтиғидан олиб, уни отга миндириб қўйди. У Гераеим ҳазратга меҳмон бўлажagini билдирди. Шу онда хотин фар'ёди эшитилди. Ўғрилардан бирнечаси, сочлари тўзиган, яланғоч Василиса Егоровнани судраб чиқди. Булардан бири дарров кампирнинг иссиқ пахтали нимчасини кийиб олипти ҳам! Бошқалари сандиқ, идиш-товоқ, кийим-кечак, кўрпа ва бошқа буюмларини олиб чиқар эди. „Азизларим, — дер эди бечора кампир. — Қўйиб юборинглар мени. Отагиналарим, мени Иван Кузмичнинг олдига олиб боринглар“. Бирдан унинг кўзи дорга тушди ва эрини таниди. „Бадкорлар — деди беҳуш қичқириб. — Уни нима қилдиларинг? Вой кўзимнинг нури Иван Кузмич, ботир солдат! сенга на прус найзаси ботган, на турк ўқи теккан эди; тузук бир урушда эмас, турмадан қочган бир ўғрининг қўлида ўлдинг!“ — Товушини ўчиринг бу алвастининг!“ деди Пугачёв. Ёш казак кампирнинг бошига қилич блан урди. У, айвончанинг зинасига йиқалиб, жон берди. Пугачёв кетди; халойиқ унинг кетидан юрди.

VIII БОБ ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОН

Чақирилмаган кўноқ, йўнмаган таёқ.
Мақол.

Майдон бўшаб қолди. Мен ҳамон бир ерда турар ва бундай даҳшатли таассуротлардан чувалган фикримни бир ерга тўплай олмас эдим.

Мени ҳаммадан ҳам кўра Марья Ивановнанинг тақдири белгисиз бўлгани қийнар эди. У қаерда? нима бўлди? яширинаолдими? яширинган ери ишончлими... Шундай ваҳимали ўйлар блан комендантнинг уйига кирдим... Уй бўм-бўш; стуллар, столлар, сандиқлар ва идиш-товоқлар синдирилган; уй таланган. Торгина зинадан йўгуриб меҳмонхонага чиқдим ва умримда биринчи даф'а Марья Ивановнанинг бўлмасига кирдим. Ўғрилар титкилаган тўшагини кўрдим; жовон синдирилган ва ичидаги аш'ёси таланган; санам олдидаги чироғ ҳануз ёнмоқда эди. Деворга осиглик кичкина ойна омон қолган... Бу соқит, қиз ҳужрасининг эгаси қаерда? Ваҳимали бир хаёл миямдан лип этиб ўтди: у ўғриларнинг қўлига тушган бўлса-я!.. Юрагим шув этди... Севгилимнинг номини қаттиқ-қаттиқ айтиб, куйиниб йиғладим... Шу чоғда енгил шарпа эшитилди ва жовоннинг орқасидан Палашка чиқиб келди. Унинг ранги оппоқ, ўзи титрарди.

„Оҳ, Пётр Андреич! — деди қўлларини бир-бирига уриб. — Қандай кунлар! Қандай кўргилик!..“

— Марья Ивановна қаерда? — дедим шошиб. — Нима бўлди у?

„Ойимпошша соғлар, — деди Палашка. — У Акулина Памфиловнанинг уйига беркитилган“.

— Попнинг уйига-я? — дедим ваҳима блан қичқириб. Ёрабби! ахир Пугачёв ўша ерда-ку!..

Югуриб уйдан чиқдим ва кўз очиб юмгунча попнинг уйига етиб бордим. Кўзимга ҳечнарса кўринмас, қулоғимга ҳеч товуш кирмас эди. Герасим ҳазратнинг уйдан шовқин-кулги, ашула товуши эшитиларди... Пугачёв ўз ўртоқлари блан кайф-сафо қиларди. Палашка ҳам кетимдан етиб келди. Палашкадан секин Акулина Памфиловнани чақиртирдим. Ҳаял ўтмай у бўш май идишини кўтариб чиқди.

— Худо ҳақи! Марья Ивановна қани? — дедим айтиб бўлмайдиган даражада ҳаяжон блан.

„Менинг каравотимда ётибди, бўталоғим, каравотни назардан пана қилиб қўйганман, — деди поп хотини. — Худо бир сақлади-да, Пётр Андреич, бадкор энди овқат егани ўтирган эди, бечора қизгина уйғониб, нолиб юбормасми!.. Жон-поним чиқиб кетди. Бадкор унинг товушини эшитиб қолди: „Нолиган ким, кампир?“ деди. Ўғрини алдадим: — жияним, шоҳим, икки ҳафтадан бери бетоб ётипти, дедим. — „Жиянинг ёшми?“ деди. — Ёш, шоҳим, дедим. — „Қани, кампир, кўрсат-чи, жиянингни“ деди. Юрагим арзиқиб кетди, илож қанчалик. Марҳамат, шоҳим, аммо қиз ҳузурингизга келаолмайди, тургани дармони йўқ, — дедим. „Майли, ҳеч бокиси йўқ, ўзим бориб кўраман“ деди. Қара, мал‘ун парданинг орқасига ўтди, билсанг! Юзини очди, лочинникидек кўзларини тикди, йўқ, ҳечнарса демади... худо сақлади! Ишонсангиз, болам, отангиз иккимиз ит азобида ўлдирилишимизга кўзимиз етиб қолган эди. Бахтимизга қизгина бадкорни танимади. Худоё товба, не кунларни кўрдик. Нима дейсиз энди? Бечора Иван Кузмич! Ким шундай бўлади деб ўйлаган эди!.. Василиса Егоровнани айтинг! Иван Игнатъич! Уни нега ўлдиради денг?.. Сизга нучук раҳм қилди? Алексеёв

Иванич Швабринни қаранг-а? Сочини айланмасига қирқтириб, шулар блан кайф-сафо қилиб ўтирибди! Уддабурролигига сўз йўқ! Жияним бетоб деганимда, афтимга бир қарадики, ишонсангиз, худди кўксимга наштар ургандай бўлди; аммо сирни очмади, шунисига ҳам балли“. Шу онда маст меҳмонларнинг бақиринишлари ва Герасим ҳазратнинг товуши эшитилди. Меҳмонлар май талаб қилар, Герасим ҳазрат эса рафиқасини чақирар эди. Попнинг хотини шошди. „Боринг уйингизга, Пётр Андреич, — деди, — сиз блан сўзлашишнинг маврути эмас; бадкорлар ичкилик қилаётирлар. Маст вақтида қўлига тушиб қолсангиз ёмон бўлади. Хайр, Пётр Андреич. Нима бўлса бўлади-да, ховотир бўлманг; худонинг ўзи асрайди!“

Попнинг хотини кетди. Бирқадар тинчиб, уйга кетдим. Майдон ёнидан ўтиб кетаётиб қарасам, бирнеча бошқирд дор тагига тўпланиб, осилганларнинг этикларини ечиб олаётир; ҳаддан ташқари жаҳлим чиқди, аммо аралашишнинг бефойдалигини сезиб, ўзимни зўрға босдим. Ўғрилар қал’ада уёқдан-буёққа югуриб, офицерларнинг уйларини талашар эди. Ҳар ёқдан маст ис’ёнчиларнинг қичқирган товушлари эшитиларди. Уйга келдим. Бўсоғада Савельичга учрадим. „Худога шукур! — деб қичқирди у мени кўриб. — Мен яна бадкорлар ушлади деб ўйлаган эдим. Э, отагинам Пётр Андреич! Ўғрилар ҳамма нарсамизни талаб кетди, кийим-кечак, идиш-товоқ, ҳечнарсга қолмади. Гўрга. Сени тирик қўйиб юборганларига шукур қиламан! Айтгандай сен, отагинам, атамани танидингми?“

— Йўқ, танимадим; ким экан у?

„Нега, отагинам? Карвон саройга тушганимизда алдаб пўстинингни олган пиёнистани эсингдан чиқардингми? Янгигина пўстинингни берган эдинг, бу алвасти кийганда чок-чокидан сўкилиб кетган эди-ку!“

Ҳайрон бўлдим. Дарҳақиқат, Пугачёв ўша етакчига жуда ўхшар эди. Пугачёв ўша эканига ишондим ва

менга қилинган раҳимнинг сабабини билдим. Ажаб, бир саёққа ин'ом этилган кичкина бир пўстин мени сиртмоқдан қутқариб қолди ва карвон саройларда санқиб юрган бир пиёниста қал'ани қамал қилди, ҳукуматни ларзага келтирди!

„Овқат емайсанми? — деди Савельич одатини тарк этмай. — Уйда ҳечнарсга йўқ; қидириб бирор нарса топаман, бирор овқат қиламан“.

Ўзим якка қолиб, ўйга ботдим. Нима қилишим керак? Бадкорлар қўли остида бўлган қал'ада туриш, ёки унинг шайкасига қўшилиш офицер учун номус. Шундай қийинчилик бўлган вақтда хизматим ватан учун фойдали бўладиган ерга боришни бўйнимдаги вазифа талаб қилар эди... Аммо муҳаббат Марья Ивановна олдида унинг ҳомиси, мудофаачиси бўлиб қолишни қаттиқ талаб қиларди. Гарчи тез фурсатда аҳволнинг ўзгаришига кўнглим гувоҳлик берса-да, Марья Ивановна хавф остида эканини ўйлаб қўрқар эдим.

Бир казак кириб келди, ўйим ора йўлда қолди. „Подшо а'зам сени йўқлайди“ деди. — Қаерда?— дедим фармонига бўйсунгани ҳозирланиб.

„Комендантнинг уйида. Жаноб овқатдан кейин ҳаммомга борган эдилар, ҳозир дам олиб ётибдирлар. Рафторидан шоҳимиз аслзода кўринадилар, афандим: овқат вақтида иккита қовурилган тўнғиз боласини бир ўзлари эдилар. Ҳаммомнинг ҳам шундай иссиғини хоҳлар эканларки, ҳатто Тарас Курочкин ҳам тоқат қилолмай, супургини Фома Бикбаевга берди, совуқ сувга тушиб зўрға ўзига келди. Унга тараф йўқ, ҳамма иш бошқача... Ҳаммомда кўкрагидаги подшолик нишонасини кўрсатган эмиш, унинг бир томонида бир мирилик чақадай келадиган икки бошли бургут, иккинчи томонида ўз шахсини кўрсатадиган аломат бор эмиш“.

Казакка гап қайтариб ўтиришни лозим топмай, у блан бирга комендантнинг уйига қараб жўнадим. Пугачёв блан учрашувимни йўл-йўлакай тасаввур қилиб, бу

учрашувнинг оқибати нима бўлишини олдан билишга тиришар эдим. Ўқучи бу ҳолда менинг мутлақо совуққон бўлмаслигимни осонгина тасаввур қилаолади.

Комендантнинг уйига етганимда, қоронғи тушабошлаган эди. Дор ўзининг қурбонлари блан ваҳимали суратда қорайиб турарди. Бечора Василиса Егоровнанинг жасади икки ёнида икки казак қоровул турган зина биқинида ҳануз ётарди. Мени бошлаб келган казак хабар бергани ичкарига кириб кетди ва дам ўтмай чиқди-да, мени кечагина Марья Ивановна блан маҳрамларча видо'лашганим уйга таклиф қилди.

Фавқулодда бир манзарани кўрдим. Устига дастурхон ёзиб, шиша ва стаканлар қўйилган стол атрофида Пугачёв блан бирга унга яқин казак оқсоқоллари ўтирар, ҳаммасининг бошида телпак, устида турли рангдаги кўйлак, ҳаммаси ҳам май ичиб қизарган, кўзлари чақнар эди. Буларнинг орасида на Швабрин бор, на ўнбоши ва на бизга хиёнат қилган бошқа кишилар. «Ҳа, жаноб! — деди Пугачёв мени кўриб. — Хуш келибсиз; қани, марҳамат қилинсин, марҳамат». Ҳамсуҳбатлари силжиб, менга жой беришди. Мен индамасдан столнинг бир четига ўтирдим. Ёнимдаги ёш чиройли, хушқомат казак менга оддий винодан бир стакан қўйиб қўйди, винога қўл ҳам тегизмадим. Ўтирганларга мароқ блан бир-бир қараб чиқдим. Пугачёв тўрда, столга тирсагини қадаб, каттакон муштини қопқора соқоли остига тираб ўтирарди. Унинг келишган ва хийлагина чиройли сиймосидан ҳечқандай қўрқинч акс этмасди. У элликларга борган кишига қараб, уни гоҳ граф деб, гоҳ Тимофенч деб атар ва гоҳида ота деб иззат қиларди. Ҳаммаси ўзаро ўртоқларча муносабатда бўлар ва бошлиқларини у қадар иззат-икром ҳам қилишмас эди. Сўз эргалабки ҳужум, қозонилган муваффақият ва эндиги ҳаракатлар устида борар эди. Ҳарқайсиси мақтайди, ўз фикрини айтади ва Пугачёв блан баҳузур баҳслашади. Шу ғаройиб ҳарбий кенгашда

Оренбургга ҳужум қилишга қарор берилди: гўё бу муваффақият қозониладиган жасурона бир юриш бўладигандай эди! Юриш эртага қилинадиган бўлди. „Қани, йигитлар, — деди Пугачёв, — ухлаш олдидан менинг севган ашуламни айтайлик. Чумаков¹ бошла!“ Ёнимда ўтирган киши ингичка товуш блан ҳазин бурлоқ куйини бошлади, бошқалар ҳам қўшилди:

Гувиллама, она ўрмон, ям-яшил ўрмон,
Мард йигитнинг ўйлашига халал бермагин.
Мен мард йигит нақ эртага тергов бергали
Қаттол қози, подшонинг олдига боргум,
Шоҳ-ҳукмдор мендан шундай сўроқ бошлайди:
Айтавергин, катта йигит, айт, деҳқонбачча,
Кимлар блан ўғирладинг ва йўл тўсдинг сен.
Шерикларинг кўпми эди сен блан бирга?
Мен дейманки, пушти-паноҳ православ шоҳи,
Айтгум сенга бутун ҳақни ва ҳақиқатни,
Бори-йўғи тўртта эди менинг ўртоғим.
Қоронғи тун энг биринчи ўртоғим менинг,
Пўлат пичоқ менинг учун иккинчи ўртоқ,
Хўш, учинчи ўртоғимни сўрсанг — яхши от
Ва тўртинчи ўртоқ менга — таранг ёй-садоқ,
Отган ўқлар эса менинг югурдақларим.
Пушти-паноҳ православ шоҳи шундай дер:
Баракалла, катта йигит, сен деҳқонбачча,
Ўғирликда ва жавобда ўткир экансан! —
Катта йигит, шунинг учун багишлай сенга
Кенг ёвоннинг ўртасида баланд саройлар,
Я'ни — боши бирикилган икки дор ёғоч.

Осилишга маҳкум бўлган кишилар томонидан айтилган дор ҳақидаги бу содда халқ қўшиғи менга қандай та'сир қилганини тасвир этиб бўлмайди. Уларнинг қўрқинчли башаралари, келишган товушлари, усиз ҳам та'сирли бўлган сўзларга мунг беришлари мени қандайдир ваҳимага солди.

¹ Фёдор Чумаков — Яиқ казаги, Пугачёвнинг энг яқин ёрдамчиларидан бири. Қўзғолон тор-мор келтирилгандан сўнг у, Пугачёвни ҳукуматга тутиб берганлардан бири бўлиб чиқди.

Меҳмонлар яна бир стакандан вино ичиб қўзғолишди ва Пугачёв блан хайрлашди. Мен ҳам турмоқчи бўлган эдим, Пугачёв тўхтатди. „Ўтир; мен сен блан гапиришмоқчиман“. Иккимиз қолдик.

Бир-биримизга тикилишиб, бирнеча минут жим қолдик. Пугачёв ҳар замон чап кўзини қисиб менга тикилар, юзида макр ва табассумнинг ғалати бир ифодаси кўринар эди. Охири у кулиб юборди ва бу кулги, шундай самимий, хурсандлик кулгиси эдики, нимага кулганини билмаганим ҳолда, унга қараб мен ҳам кулдим. „Хўш, ростини айт-чи, — деди у менга, — Йигитларим бўйнингга сиртмоқ солганда қўрқдингми-йўқми? Дун'ё кўзингга кўринмагандир, дейман?.. Агар хизматкоринг келиб қолмаганда, ўзингни дорда кўрар эдинг. У чолни дарров танидим. Сени карвон саройга бошлаб борган киши буюк шоҳ экани сра хаёлингга келганмиди? (Шу гапни айтиб, у керилди ва ўзини сирли тутди.) Сен менинг олдимда зўр гуноҳкорсан, дея дагом этди, — аммо яхшилик қилганинг, душманларимдан қочиб юрганымда кўрсатган хизматинг туфайли сени афв этдим. Ҳали бу ҳеч гап эмас! Шошма, ҳали подшолигимни қўлга олай, ўшанда кўр! Менга чин кўнгил блан хизмат қилишга ва'да берасанми?“

Бу фрибгарнинг саволи ва жасорати менга шунча кулгили туюлдики, ўзимни тияолмадим. „Нега куласан? деди у қовоғини солиб. — Ё менинг буюк шоҳ эканимга инонмайсанми? Тўғриси айт“.

Мен гаранг бўлиб қолдим. Бу саёқни шоҳ деб танигундай эмасман, бу назаримда кечирилмаслик бир қўрқоқлик бўлиб кўринади. Юзига қараб алдоқчисан деб айтиш эса, ўзимни ўзим ҳалок қилиш деган сўз; дортагида, бутун халқнинг кўзи олдида, ғазабим жўш урган чоғда ўлимга тайёр бўлиб туришим ҳозир кўзимга фойдасиз мақтанчоқлик кўринарди. Иккиланиб қолдим. Пугачёв қовоғини солиб, жавоб кутар эди. Охири (ҳозир ҳам бу минутни ўз-ўзимдан мамнун бўлиб эслай-

ман) буйнимдаги вазифа ҳисси инсоний заифликни енгди. Пугачёвга жавоб бердим: — Қулоқ сол; сенга рост тини айтаман. Ўйлаб кўр, қандай қилиб мен сени шоҳ деб танийоламан? Зийрак одамсан: ёлғондан танисам, макр қилганимни биласан.

„Сенингча, бўлмаса мен ким?“

— Худо билади; ким бўлсанг ҳам кўрқинчли ўйин қилаяпсан.

Пугачёв ялт этиб менга қаради. „Сен ҳали менинг шоҳ Пётр Фёдорович эканимга ишонмайсанми? Хайр, яхши. Ботирнинг қўли юқори бўлмайдими? Бурунги замонда Гришка Отрепьев подшолик қилмаганми? Менинг тўғримда нима фикрда бўлсанг бўл, аммо мендан қолма. Бошқалар блан нима ишинг бор? Ким поп бўлмасин батыка¹ бўлаверади. Менга содиқ бўлиб хизмат қил, сени фельдмаршал ҳам қиламан, князь ҳам қиламан. Нима дединг?“

— Йўқ, — дедим қат’ият блан. — Зотим дворянин; император хонимга хизмат қилгани онг ичганман: сенга хизмат қилаолмайман. Агар чиндан ҳам менга яхшилик қилишни хоҳласанг, жавоб бер, Оренбургга кетай.

Пугачёв ўйланиб қолди. „Агар жавоб берсам, — деди у, — менга қарши иш қилмасликка ва’да берасанми?“

— Қандай қилиб ва’да бераоламан? — дедим. — Ўзинг биласан, ихтиёр менда эмас: сенга қарши чиқишни буюрсалар, чиқаман, иложим йўқ. Сен ўз аскарларингдан фармонингга бўйсунитишни талаб қиласан-ку, хизмат қилишим лозим бўлганда мен буйин товласам қандай бўлади? Жоним сенинг қўлингда: озод қилсанг — қуллуқ; ўлдирсанг — тепангда худо бор; ростини айтдим.

Менинг самимиятимга Пугачёв ҳайрон қолди. „Хайр майли, — деди елкамга қоқиб. — Ўлдирадиган бўлсам ўлдирганим тузук эди, афв этган эканман, энди афв этай. Бор, қаёққа борсанг бор, нима қилсанг қилавер.

¹ Бу ҳам поп.

Эртага мен блан хайрлашгани кел, ҳозир уйингга бориб ёт, мени ҳам уйқу босаётир“.

Турдим. Кўчага чиқдим. Тун сокиг ва совуқ эди. Ой ва юлдузлар майдон ва дор ёғочларини ёритарди. Қал’а жим ва қоронғи. Фақат майхонада чироғ бор ва кеч қолган кишиларнинг қичқирган товушлари эшитиларди. Попнинг уйига кўз ташладим. Дарвоза ва дераза қопқоқлари ёпиқ. Жим-житга ўхшайди.

Ўз уйимга келдим, Савельич мендан ховотир бўлиб ўтирган экан. Менинг қутилганимга у ҳаддан ташқари севинди. „Худоё даргоҳингга минг қатла шукур!—деди чўқиниб. — Тонг ёришуви блан йўлга тушамиз. Овқат қилиб қўйдим; еяқол, азизим, кейин ёт худонинг паноҳида“.

Савельичнинг гапига кириб, овқатни зўришга ҳам блан едим, жисман ва руҳан чарчаган эдим, қуруқ полданг қотиб, ётиб укладим.

IX БОБ
ЖУДОЛИК

Мен учун сен блан ошнолик—
Нечоғлик ширинди, чиройлим
Ҳасратдир, ҳасратдир жудолик
Гуёки, руҳимдан айрилдим.

*Херасков*¹

Эрталаб барвақт дўмбира товушига уйғондим. Одамлар йиғилган ерга бордим. Пугачёвчилар кечаги қурбонлар ҳануз осилиб ётган дор ёнига саф тортганлар. Казаклар отлик, солдатларнинг елкаларида милтиқ. Байроқлар ҳилпиллаган. Бирнеча замбарак йўлга чоғланган, буларнинг бири бизники эди — танидим... Бутун аҳоли ҳозир бўлиб, ёлғон подшога мунтазир. Комендант уйининг эшиги олдида бир казак чиройли, оқ қирғиз отининг жиловидан ушлаб турарди. Мен комендант хотинининг жасадини излаб, кўз югуртирдим. Жасад чет роққа чиқарилиб, устига чипта ёпиб қўйилибди. Ниҳоят, Пугачёв чиқди. Халқ шапкани бошдан олиб, та'зим қилди. Пугачёв эшик олдида тўхтаб, ҳамма блан омонлашди. Оқсоқоллардан бири унга бир халта чақа тутди. У чақани сиқимлаб-сиқимлаб сочди, халқ қичқириб, бир-бирини итариб, пулларни тераверди. Пугачёвни ўз яқинларидан катталари ўраб олди. Буларнинг ичида Швабрин ҳам бор эди. Кўз кўзга тушди; менинг нигоҳимдан у нафрат сезаоларди ва юзидан чин ғазаб, сохта

¹ *Херасков Михаил Матвеевич* (1773—1807)—шоир ва драматург, рус адабиётининг классик оқимида энг кўзга кўринган намояндалардан бири. Эпиграф унинг „Жудолик“ деган ие'ридан олинган.

табассум акс этгириб, четга қаради. Пугачёв мени аламон ичида кўриб, боши блан имлади, ёнига чақирди. — „Ҳой,—деди у менга. — ҳозироқ Оренбургга жўнаб, губернатор ва ҳамма генералларга айт: мен бир ҳафтадан кейин бораман, кўз тутишсин. Уларга маслаҳат бер: мени ма'сум муҳаббат ва итоат блан кутиб олишсин; акс ҳолда қаттиқ жазодан қочиб қутилишолмайди Хайр, оқ йўл“. Сўнгра у халойиққа мурожаат қилди ва Швабринни кўрсатиб: „Мана, болаларим, сизларга янги командир. Бунинг гапига қулоқ солгинлар. Бу эса менинг олдимда ҳам сизлар, ҳам қал'а учун жавобгар“ деди. Бу гапни эшитиб, қутим учди: Швабрин қал'ага бошлиқ бўлаётир; Марья Ивановна унинг қўли остида қолмоқда! Э худо, энди унинг бошига қандай кунлар келади! Пугачёв айвончадан тушди. Келтирилган отга, казакларнинг миндириб қўйишини кутмай ўзи сакраб минди.

Шу аснода, қарасам, халойиқ ичидан менинг Савельичим чиқиб, Пугачёвнинг олдига келди ва унга бир варақ қоғоз тутди. Бу нима эканини ўйлаб, тагига етолмадим. „Бу нима?“ деди Пугачёв керилиб.

— Марҳамат қилиб ўқисанг, ма'лум бўлади, — деди Савельич. Пугачёв қоғозни қўлига олиб, ортиқ аҳамият берган қиёфада узоқ кўз югуртирди. „Нималар ёзгансан? — деди охир. — Бу ёзувни биз чиқаролмадик. Менинг мирзам қани, мирза?“

Ёш, паст бўйли, капрал мундирли мирза дарров югуриб келди. „Товушингни чиқариб ўқи!“ деди Пугачёв, қоғозни мирзага узатиб. Савельичнинг Пугачёвга нима деб ёзганини билишга ҳаддан ташқари қизиқар эдим. Мирза баланд овоз блан дона-дона қилиб қуйидагиларни ўқиди:

„Бир миткалдан ва бири йўл-йўл шойидан тикилган икки тўн: баҳоси олти сўм“.

— Бу нима деганинг? — деди Пугачёв, қоғозни солиб.

—Нариёғини ўқит, — деди Савельич совуққонлик блан.

Мирза давом этди:

„Юпқа зангор мовутдан тикилган мундир, баҳоси етти сўм.

„Оқ мовутдан тикилган шим, баҳоси беш сўм

„Тоза сурпдан тикилган манжетлик ўн икки донга голландия кўйлаги, баҳоси 10 сўм.

„Ичи тўла чой анжомлари блан сандиқча, баҳоси икки ярим сўм...“

— Бу қандай гап? — деди Пугачёв мирзани тўхта-тиб. — Сандиқчаю-манжетлик шимларнинг блан нима ишим бор?

Савельич хириллаб тушунтирабошладди. „Бу, отаги-нам, бадкорлар томонидан таланган баринга қарашли нарсаларнинг рўйхати...“

— Қанақа бадкорлар? — деди Пугачёв, дўқ уриб.

„Ма зур кўрилсин, оғзимдан чиқиб кетди, — деди Савельич. — Бадкорларми, бадкор эмасми, сенинг одамларинг талаб, олиб кетган. Аччиғинг чиқмасин: тўртта оёғи бўлатуриб от ҳам қоқинади-ю. Нариеғини ҳам ўқит“.

— Ўқи! — деди Пугачёв. Мирза давом этди:

„Бири чит, бири шойи — икки кўрпа, баҳоси тўрт сўм.

„Қизил тринка аврали почка пўстин, баҳоси қирқ сўм.

„Яна сенга карвон саройда ин'ом қилинган, қуён терисидан тикилган пўстин, баҳоси ўн беш сўм“.

— Бу нимаси тағин! — деб қичқирди Пугачёв, кўзларини ўйнатиб.

Тўғрисини айтсам, чол учун мен қўрқиб кетдим. У яна изоҳ бермоқчи эди, Пугачёв сўзини бўлди: „Бунақа беҳуда нарсани менинг олдимга кўтариб келгани қандай ҳаддинг сиғди? — деди у қоғозни мирзанинг қўлидан оласолиб ва унинг юзига отиб. — Аҳмоқ чол! талаганлар эмиш: оббо! Сен, миянгни еган чол, мен ва менинг кишиларим ҳақиға дуо қилки, хўжайин-

нинг блан бирга мана бу ноқобиллар қаторида осилиб кетмадинг... Қуён терисидан тикилган пўстин эмиш! Кўрсатиб қўяман мен сенга пўстинни! Тириклай терингни шилиб, пўстин қилдираман-а, биласанми?"

— Ўзинг биласан,— деди Савельич,— мен бир хизматқорман, хўжайиннинг нарсаларига жавобгарман.

Пугачёв олижаноблик ҳиссидан карахт эди шекилли, индамасдан бурилиб кетди.

Швабрин блан оқсоқоллар унинг кетидан кетишди. Шайка қал'адан тартиб блан чиқиб кетди. Халқ Пугачёвни кузатиб борди. Майдонда Савельич иккимизгина қолдик. Савельич, қўлида рўйхат, унинг уёқ-буёғига чуқур таассуф блан қарар эди.

Пугачёв блан орамизнинг яхшилигини кўриб, Савельич бундан фойдаланмоқчи бўлган экан; аммо бу яхши нияти ўтмади. Ўринсиз жонкуярлик қилгани учун сўймоқчи эдим, аммо кулгидан ўзимни тутаолмадим. „Кул, бегим, кул,— деди Савельич;— шу нарсаларнинг ҳаммасини яна сотиб олиш керак, кўрамизда, ўша вақтда ҳам кулармикансан“.

Мен Марья Ивановна блан кўришгани шошиб, попнинг уйига бордим. Попнинг хотини мени қайғули бир хабар блан қарши олди.

Марья Ивановна кечаси блан истимада ёниб, алаклаб чиқибди. Ҳозир ҳам ҳушсиз, куйиб ётган эмиш. Попнинг хотини мени Марья Ивановнанинг ёнига бошлаб кирди. Мен аста каравотнинг ёнига бордим. Унинг юзидаги ўзгаришни кўриб эсим кетди. Бемор мени танимади. Мен анчагина тикка туриб қолдим, Герасим ҳазрат блан унинг меҳрибон хотини менга тасалли беришарди шекилли, аммо икковиниёғ ҳам гапи қулоғимга кирмас эди.

Турли ёмон ўйларга бориб, ҳаяжонга тушдим. Қутирган қўзғолончилар орасида қолган бечора, кимсасиз етим қизнинг ҳоли, ўзимнинг ожизлигим менга ваҳимага солди. Швабрин! Ҳаммадан шу мени разаб-

лантирарди. Ёлгон подшо амалга миндирган Швабрин қал'ада ҳукмронлик қилар экан, қал'ада қолган гуноҳсиз қизга бўлган беҳуда адоват юзасидан ҳечнарсадан қайтмаслиги мумкин эди. Нима қилсам экан? Қизга қандай ёрдам берсам бўлади? Бадкорнинг қўлидан уни қандай қилиб қутқарсам экан? Биргина йўл қолди: Белогор қал'асини қутқаришни тезлатиш учун бетўхтов Оренбургга бориш ва имкони бориша шу ишга ёрдам бериш. Поп ва унинг хотини блан хайрлашдим ва энди хотиним ҳисоблаганим қизни Акулина Памфиловнага топширдим. Бечора қизнинг қўлини олиб ўпдим ва ўлкам тўлиб йиғладим. „Хайр,— деди попнинг хотини мени кузатиб;— хайр, Пётр Андреич. Яхши соатларда кўришармиз. Бизни эсингиздан чиқарманг, тез-тез хат қилиб турунг. Бечора Марья Ивановнанинг сиздан бўлак умиди, ҳомиси йўқ“.

Майдонга чиқдим, бир лаҳза тўхтаб, дорға қарадим, марҳумларга фотиҳа ўқиб, қал'адан чиқдим ва Оренбург йўлига тушдим. Мендан қолишни истамаган Савельич кетимдан борар эди.

Йўл-йўлакай ўйланиб борардим. Бирдан орқамдан отнинг дупури эшитилди. Орқамга қарадим; қал'адан бир казак от қўйиб чиқди. У бир бошқирд отини етаклаган, менга томон от чопиб, қўли блан ишора қилиб келарди. Мен тўхтадим. Қарасам, ўзимизнинг ўнбоши. У етиб келди, отдан тушиб, етаклаб келган отини мевга берди ва: „Тақсир, шоҳимиз шу отни ва ўз пўстинларини (қуён терисидан қилинган пўстин эгарда ўроғлик эди) сизга ин'ом қилдилар. Яна,— деди у тутилиб,— сизга... ярим сўм пул ҳам берган эдилар, йўлда йўқотдим, афв этинг“. Савельич унга хўмрайиб қаради ва дўнғиллади:— Йўқотган эмиш! Чўнтагинда жиринглаётган нима! Ноинсоф! „Чўнтагимда нима жиринглаётир? — деди ўнбоши ҳеч авзойини бузмасдан.— Тепангда худо бор, чол! Жиринглаган отнинг сўлиғи, пул эмас!“ — Бўлди,— дедим жанжалга хотима бериб.—

Сени юборган кишига менинг томонимдан қуллуқ қил: йўқолган ярим сўмни қайтишда топиб, ўзинг арақ олиб ич. „Кўпдан-кўп раҳмат, тақсир,— деди у отининг бошини бураётиб; — умр бўйи ҳаққингизга дуо қиламан“. Шунини айтиб, бир қўли блан чўнтагини ушлаганича бир пасда кўздан йўқолди.

Мен пўстинни кийиб, отга миндим ва Савельични мингаштириб олдим. „Мана, кўрдингми, отагинам,— деди чол,— мен у ўғрига бекорга арз-ҳол қилганим йўқ, гарчи бу бошқирд оти блан пўстин, биздан талланган нарсалар ва ўз қўлинг блан берган пўстининг ўрнини босаолмаса ҳам, ҳарҳолда ўғри инсофга келди; тўнғиздан бир тук деганлар, бу ҳам ғанимат“.

Х Б О Б

ШАҲАР ҚАМАЛИ

Забт этиб тоғларни, ўтлоқларни ҳам,
Бургут каби чуққидан боқди шаҳарга бир дам,
Ўрдугоҳ орқасига, буюрди, майдон қуринг,
Яшириб ўқ-чақинлар, тундан шаҳарга юринг!

Херасков.

Оренбургга яқинлашар эканмиз, бир тўда бандиларни кўрдик. Буларнинг сочлари қирқилган, юзлари жаллод омбури блан дабдала қилинган. Булар истеҳком ёнида гарнизондаги инвалидлар назорати остида ишлар эдилар. Ба'зилари хандақларга тўлган ахлатларни замбилгалтак блан ташиб чиқарардилар; ба'зилари белкурак блан ер қазирдилар; ғиштчилар ғишт ташиб, шаҳар қўрғонининг раҳналарини тузатардилар. Дарвозадаги қоровул солдат бизни тўхтатиб, паспорт сўради. Сержант Белогор қал'асидан келаётганини эшитиб, мени тўғри генералнинг уйига олиб борди.

Мен уни боғида учратдим. У куз шамоли яланғочлаган олма дарахтларини қарар ва кекса боғбоннинг ёрдами блан уларнинг танасига похол ўрар эди. Унинг юзидан осойишталик, тансоғлик ва эзгулик акс этарди. Мени кўриб севинди. Ўз кўзим блан кўрганим даҳшатли ҳодисаларни сўрайбошлади. Ҳаммасини айтиб бердим. Чол менинг сўзимга диққат блан қулоқ солар, шу блан бирга қуриган шохларни кесар эди. „Бечора Миронов!— деди мен қайғули ҳикоямни тамом қилганимдан сўнг.— Эссизгина, яхши офицер эди. Миронова хоним ҳам яхши хотин эди, қўзиқорин тузлашда тенги йўқ эди! Капитаннинг қизи Маша нима бўлди?“ Мен унинг қал'ада,

поп хотинининг қўлида қолганини айтдим. „Бай-бай-бай!— деди генерал.— Ёмон бўлибди, жуда ёмон бўлибди. Босқинчилардан ҳеч интизом кутиб бўлмайди. Бечора қизнинг аҳволи нима бўлар экан?“ Мен, Белогор қал’аси яқин, ундаги бечора аҳолини қутқозиш учун аскар юбориш ишини жаноблари балки тезлатарлар, дедим. Генерал кўнгли чопмай, бош чайқади. „Кўрамиз, кўрамиз — деди, у.— Бу тўғрида маслаҳат қилишга фурсат бор. Менинг уйимга марҳамат қил, бирор стакан чой ич: бугун ҳарбий кенгаш бўлади. Иш ёқмас Пугачёв ва унинг қўшини ҳақида бизга тўғри ма’лумотлар бераоласан. Энди бориб дам ол“.

Менга ажратилган уйга кетдим. Савельич уйга аллақачон ўрнашиб олипти. Белгиланган вақтни сабрсизлик блан кутиб турдим. Менинг тақдирим учун катта аҳамияти бўлган бу ҳарбий кенгашга бормаи қолаолмаслигимни ўқучи осонлик блан тасаввур этса керак.

Тайинланган соатда генералнинг уйида ҳозир бўлдим.

У ерда шаҳар амалдорларидан бири (гумрук идорасининг директори экани эсимда бор) қизил юзли, барваста, ипак тўн кийган бир киши ўтирган экан. У менга Иван Кузмич ва унинг тақдири ҳақида кўп саволлар берди. Гапига қараганда, Иван Кузмич унинг яқин ошнаси экан. У менинг сўзимни ахлоқий қайдлар ва қўшимча сўроқлар блан тез-тез бўлар эди. Бу сўзлари ва қайдлари унинг уруш илмидан бохабар эканига далолат қилмаса ҳам, зотан ақлли ва зийрак эканини кўрсатарди. Бу орада бошқа чақирилганлар ҳам йиғилиб қолди. Ҳамма ўтириб, ҳаммага бир пиёладан чой берилгандан кейин генерал гап нима эканини очиқ ва содда равишда айтди: „Энди, жаноблар,— деди у давом этиб,— шуни ҳал қилишимиз керак: ис’ёнчиларга қарши ҳужум жанги олиб борамизми, ёки мудофаа жанги олиб борамизми? Бу жанглардан ҳарбирининг фойдали томони ҳам, зарарли томони ҳам бор. Душманни тез ҳалок қилишда ҳужум жанги ишончлироқ йўл; мудофаа жанги

тўғрироқ ва хавфсизроқ бўлади. . . Шундай қилиб, қонунга мувофиқ овозга қўямиз, я'ни амал жиҳатидан кичиклардан бошлаймиз. Жаноб прапоршик, — деди у менга мурожаат қилиб, — марҳамат қилиб, ўз фикрингизни айтинг“.

Мен аввал Пугачёв ва унинг шайкаси ҳақида қисқагина сўзлаб, сўнгра унинг мунтазам аскарий кучга туруш бераолмаслигини айтиб бердим.

Менинг фикрим амалдорларга ёқмади. Улар бу фикрни бир ёш йигитнинг шошқалоқлиги ва калта ўйлиги деб билдилар. Пичир-пичир бошланди, кимнингдир „гўдак“ деганини эшитиб қолдим. Генерал менга томон ўгирилди ва кулимсираб деди: „Жаноб прапоршик! одатда ҳарбий кенгашда биринчи товуш ҳужум жанги фойдасига берилади; бу қонуний тартиб. Энди овозга қўйишда давом этамиз. Жаноб коллежский советник! ўз фикрингизни айтинг!“

Ипак чопон кийган чол, хийлагина ром солинган учинчи пиёла чойни шошиб ичди-да, генералга жавоб берди: „Менингча, жаноб олий, ҳужум жанги ҳам бўлмади, мудофаа жанги ҳам“.

„Жаноб коллежский советник, — деди ҳайрон бўлиб генерал. — Бошқа йўл тактикада йўқ: ё ҳужум ё мудофаа. . .“

— Жаноб олий, пул блан алдаш йўлини қўллаш керак.

„Ҳа, ҳа, ҳа! Фикрингиз жуда бама'ни. Пул блан алдаш йўлини қўллашга ҳам тактикада рухсат берилади, сизнинг маслаҳатингиздан фойдаланамиз. Бадкорнинг калласини келтирган кишига махфий пулдан. . . бирон етмиш, ҳатто юз сўм ва'да қилиш мумкин. . .“

— Шундай қилганда, — деди гумрук идорасининг директори, генералнинг сўзини бўлиб, — бу ўғрилар ўз атаманларининг қўл-оёғини боғлаб топширмасалар коллежский советник эмас, қирғизларнинг қўйи бўлай“. „Биз бу тўғрида яна ўйлашиб, кенгашиб кўрамиз, — деди генерал. — Броқ, ҳар эҳтимолга қарши, ҳарбий

тадбирларни ҳам кўриш керак. Жаноблар, қонуний тартибда товуш беринглар“.

Бутун фикрлар менинг фикримга қарши бўлиб чиқди.

Ҳамма амалдорлар қўшинга ишониб бўлмаслиги, муваффақият қозониш қийинлиги, эҳтиёткорлик кераклиги ва ҳоказолар тўғрисида сўзлади. Буларнинг ҳаммаси ҳам очиқ майдонга чиқишдан кўра, қал’анинг гиштин девори орқасида, тўплар ҳимояси остида туришни мувофиқроқ кўришди. Охири генерал ҳамманинг фикрини эшитиб бўлганидан сўнг, чекиб турган трубкасининг кулини қоқиб, сўз бошлади:

„Жаноблар, сизга шуни айтаманки, мен ўз тарафимдан жаноб прапоршикнинг фикрига тамом қўшиламан: чунки бу фикр соғлом тактиканинг барча қоидаларига асослангандир. Тактика ҳамавақт мудофаадан кўра ҳужум жангини а’ло кўради“.

У тўхтаб, трубкасига тамаки солди. Менинг кўкрагим кўтарилди. Мен, юзларидан бесаранжомлик ва норозилик акс этиб, ўзаро пичирлашиб ўтирган амалдорларга кибр блан қарадим.

„Аммо, жаноблар, — деди генерал чуқур уф тортиб ва оғзидан ҳаво ўрнига қуюқ тутун чиқариб. — Сўз марҳаматли жаноб император хоним томонларидан менга топширилган вилоятнинг хавфсизлиги устида борар экан, мен бундай зўр мас’улиятни ўз устимга ололмайман. Шундай қилиб, мен кўпчиликнинг қарорига қўшиламан; шаҳарнинг ичида туриб қамални кутиш, душман ҳужумини эса тўп ва (мумкин бўлса) қал’адан ташқарига чиқиш блан даф’ қилиш тўғри ва хавфсизроқ“.

Амалдорлар энди менга кулимсираб қарашди. Кенгаш тарқалди. Иш билмас ва тажрибасиз кишиларнинг фикрига амал қилиб, ўз фикрига қарши қарор берган му’табар генералнинг бўшанглигига афсусландим.

Бу машҳур кенгашдан кейин бирнеча кун ўтгач, Пугачёв ўз ва’дасига мувофиқ Оренбургга яқинлаш-

ганидан дараж етди. Мен қўзғолончилар қўшинини шаҳар қўргонининг тепасидан кўрдим. Назаримда, ўзим кўрган сўнгги ҳужумдагига қараганда, уларнинг сони ўн барабар кўпайган эди. Тоби' қилинган кичик қал'алардан олинган тўплар ҳам бор. Кенгашнинг қарорини эслаб, Оренбург қал'асида узоқ вақт қамалиб қолишимга кўзим етди ва аламдан йиғлаб юбораёзим.

Хотирага эмас, тарихга оид бўлган Оренбург қамалини тасвир этиб ўтирмайман. Қисқагина қилиб шунга айтаманки, маҳаллий бошлиқларнинг эҳтиётсизликлари орқасида бўлган қамал, турли офатлар ва очликни бошдан кечирган аҳоли учун ҳалокатли бўлди. Оренбургда тирикчилик қилиш нақадар оғир бўлганини осонлик билан кўз олдинга келтириш мумкин. Ҳамма ўз тақдирининг нима бўлишини оқ-воҳ билан кутди; ҳамма қийматчиликдан фиғон чекарди, қийматчилик ҳақиқатан даҳшатли тус олиб борар эди. Аҳоли ҳовлиларга тунда шадиган тўп ўқларига кўнникиб қолди; ҳатто Пугачёвнинг ҳужуми сўнгги вақтда кишиларнинг диққатини жалб қилмай қўйди. Мен диққатпазликдан ўлаёзим. Кунлар ўтиб борар эди. Белогор қал'асидан хат йўқ. Ҳамма йўлу-алоқа кесилган. Марья Ивановнадан айрилганимга тоқат қилолмай қолдим. Унинг тақдири нима бўлганини билмаслигим мени қийнади. Менинг ягона овунчим — отланиб уёқ-буёққа бориш эди. Пугачёвнинг марҳамати билан яхши отга эга бўлган эдим. Топган-тутганимни шу билан баҳам кўраман ва унга миниб, Пугачёвнинг суворийлари билан отишгани ҳар кунга шаҳардан ташқари чиқаман. Бу отишувларда тўқ, маст, яхши отли бўлган бадкорларнинг қўли ҳаммавақт баланд келар эди. Оти орриқ шаҳар суворийлари уларни енгишдан ожиз. Ба'зан бизнинг оч пиёда аскарларимиз ҳам шаҳардан ташқарига чиқар, аммо қорнинг қалинлиги тарқоқ суворийларга қарши муваффақиятли иш кўргани халал берар эди. Қал'а тепалигидан тўп пайдарпай отилади, аммо уруш майдонида олға силжилмайди,

чунки отларда дармон йўқ, қорга ботиб қолади. Бизнинг ҳарбий ҳаракатимизнинг ҳоли шу эди! Оренбург амалдорлари шунини эҳтиёткорлик ва ақллилик деб атаганлар!

Бир куни, душмanning каттагина бир туркумини тарқатиб қочиришга муваффақ бўлганимизда, ўз ўртоқларидан кетда қолган бир казакка етиб олдим; усмонли қиличим блан урай деганимда, у телпагини бошидан олиб, қичқирди: „Ассалому алайкум, Пётр Андреич! Эсон-омон бормисиз?“

Қарасам: ўзимизнинг ўнбоши. Айтиб бўлмаслик даражада севиндим. — Ваалайкум ассалом, Максимич, — дедим унга. — Белогор қал’асидан қачон келдинг? „Яқинда, азизим Пётр Андреич; кечагина келдим, Сизга хат бор“.

Қани? — дедим ховлиқиб. „Ёнимда, — деди Максимич, қўлини қўйнига тиқиб. — Мен қандай бўлса ҳам, хатни сизга етказиб бераман деб, Палашкага ва’да қилган эдим“. У хатни менга [берди-да, дарҳол от қўйиб кетди. Хатни очиб, ҳаяжон ичида шу сатрларни ўқидим:

„Худо менга ҳам ота, ҳам онадан ажрашни муносиб кўрди: дун’ёда на қариндошим бор, на ҳимоячим. Менга ҳамавақт хайрихоҳ бўлганингизни ва ҳаркимга ҳам ёрдам беришга тайёр эканингизни билиб, сизга мурожаат қиламан. Худоё бу хат, қандай бўлса ҳам, сизга тегсин! Максимич буни сизга етказмоққа сўз берди. У сизни уруш вақтларида тез-тез узоқдан кўрар экан. Кўз ёши тўкиб дуойи жонингизни қилучилар тўғрисида ўйламасдан, ўзингизни эҳтиёт қилмас эмишсиз. Узоқ вақт оғриб ётдим; тузалганимдан кейин, марҳум отам ўрнида ҳозир қўмондонлик қилаётган Алексей Иванович Герасим ҳазратни мажбур қилиб, Пугачёв номи блан қўрқитиб, мени ўзига олмоқчи бўлди. Мен ҳозир ўз уйимизда тураман, мени пойлаб мудом қоровул туради. Алексей Иванович „менга

тегасан“ деб мажбур қилаётир. Акулина Памфиловна менинг жияним деб ёлгон гапирганда, бу ёлгонни очмай, жонингни сақлаб қолганман“ дейди. Алексей Ивановичдай кишининг хотини бўлгунча ўлганим яхши. У менга жуда жабр қилаётпти. „Агар унама-санг лагеръга элтиб, Лизавета Харлованинг¹ кунига со-ламан“ дейди. Мен Алексей Ивановичдан ўйлаб кўр-гани муҳлат сўрадим. У яна уч кун сабр қилишга рози бўлди; агар уч кундан кейин мен унга тегмасам, ҳеч-қандай раҳм-шафқат бўлмайди. Азизим Пётр Андреич! менинг ягона пушти-паноҳимсиз. Мен бечорани ҳимоя қилинг. Генерал ва барча қўмондонлардан илтимос қилинг; бизни қутқаргани аскар юборишсин; иложини қилаолсангиз ўзингиз ҳам келинг. Фармонбардорингиз етим қиз:

Марья Миронова.“

Бу хатни ўқиб, ақлдан озаёздим. Бечора отни раҳм-сизлик блан қамчилаб, шаҳарга тушдим. Бояқиш қизни қандай қилиб қутқарсам экан деб, йўл-йўлакай кўп ўй-ларга бордим, аммо ҳечнарсга ўйлаб тополмадим. Ша-ҳарга келиб, тўғри генералнинг олдига бордим ва югуриб уйига кирдим.

Генерал трубкасини чекиб, уйда нари-бери юрган экан. Мени кўриб тўхтади. Менинг вазоҳатимни кўриб ҳайрон бўлди шекилли, бундай шошиб қолганимнинг сабабини сўради.

— Жаноби олий, — дедим унга, — мен сизни ўз отам ўрнида кўриб, мурожаат қиламан; худо ҳақи, менинг илтимосимни қайтарманг; сўз менинг умр бўйи, ё бахт-ли, ё бахтсиз бўлишим тўғрисида боради.

„Нима гап, азизим? — деди чол ҳайрон қолиб. — Мен сенинг учун нима қилаоламан? Айт“.

— Жаноби олий, бир рота солдат блан элликта ка-

¹ Нижнеозёр қал’аси қўмондонининг хотини. Пугачёв олиб ке-тиб, кейин ўлдирган.

зак олиб, Белогор қал'асидан ис'ёнчиларни қувиб чиқармоққа менга фармон беринг.

Мени ақлдан озган гумон қилди шекилли, генерал юзимга тикилди (агар шундай деб ўйлаган бўлса, хато қилмаган деса бўлади).

„Бу қандай гап? Белогор қал'асидан ис'ёнчиларни қувиб чиқармоққа?“ деди у, ниҳоят.

— Муваффақият қозонишга кафилман, — дедим қизишиб. — Фақат менга рухсат беринг.

„Йўқ, йигитча, — деди у бош чайқаб. — Бундай катта масофада душман, асосий стратегик пунктдан ажратиб қўйиб, сизни тамом мағлуб қилади. Алоқа йўли кесилса...“

Унинг муҳокамага берилиб кетишини кўриб, қўрқиб кетдим ва сўзини бўлишга шошилдим. — Капитан Мироннинг қизи, — дедим, — менга хат ёзибди; ёрдам сўрайди; Швабрин уни ўзига тегишга мажбур қилаётган эмиш.

„Ноҳотки? О, бу Швабрин бориб турган Schelm¹. Агар қўлимга тушса, 24 соат ичида суд қилдириб, қал'а девори остида отдираман! Аммо ҳозирча сабр қилиш керак...“

— Сабр қилиш керак! — деб қичқирдим ўзимни йўқотиб. — Унгача Марья Ивановнани хотин қилиб олади!..

„О! — деди генерал. — Ҳечқиси йўқ, ҳозирча Швабринга хотин бўлиб тургани тузук; Швабрин ҳозир уни қутқаради; биз Швабринни отганимиздан кейин, худо берса, эр топилиб қолар. Ёш тул хотин уйда ўтириб қолмайди; я'ни демоқчиманки, ёш тул хотин қизларга қараганда тезроқ эр топади“.

— Уни Швабринга берганимдан кўра, ўлимимга рози бўламан! — дедим ғазаб блан.

„Э... гап бундай дегин! — деди чол. — Энди тушундим; сен Марья Ивановнани яхши кўрар экансан-да.

¹ Ярамас, аблаҳ одам (немисча).

Бу бошқа гап. Бечора йигит! Шундай бўлса ҳам, сенга бир рота солдат блан элликта казак бераолмайман. Бу ақлга тўғри келадиган экспедиция бўлмайди; мен бу мас'улиятни бўйнимга ололмайман“.

Бошимни қуйи солдим; умидсизлик мени ўз чанга-лига олди. Бирдан бошимга бир фикр келди: бу фикр қандай фикр эканини, эски романчилар айтгандай, ўқучи қуйидаги бобда билади.

XI БОБ

ҚУЗҒОЛОНЧИЛАР ҚИШЛОҒИ

У чоқда шер тўқ эди, гарчи йиртқич туғаси.
„Нега даркор бўлипти мен гарибнинг кулбаси,—
Нега таширф этдилар?“
Сўради у мулойим.

А. Сумароков.

Генералнинг олдидан чиқиб, ўз уйимга кетдим. Савельич мени одатдагича қовоғини солиб қарши олди. „Маст ўғриларга рўпара бўлиш сенга бир ҳавас! Оқ-суякларга муносиб ишми шу? Замон ёмон, беҳудага ҳалок бўласан. Кошки туркларга ёки шведларга қарши урушсанг экан, кимга қарши уришаётганингни айтишга ҳам тил бормайди“.

— Ҳаммаси бўлиб қанча пулим бор? — дедим унинг ёғзини бўлиб. „Сенга етарли пул бор, — деди мамнун чехра блан. — Босқинчилар шунча қидирганлари блан мен яшириб қўйган жойимдан топишаолмади“. У чўнтагидан кумуш оқчага тўла ҳам'ённи олди. — Қани, Савельич, — дедим, — ярмини менга бер, қолганини ўзинг ол. Мен Белогор қал'асига бораман.

„Отагинам Пётр Андреич! — деди меҳрибон чол титроқ товуш блан. — Худодан қўрқ; босқинчилар йўлни тўсиб, ҳечқаёққа қўймайдиган бир пайтда сен қандай қилиб йўлга чиқасан! Ўзингга раҳм қилмасанг, ота-онангга раҳм қил. Қаёққа борасан? Нима учун? Озроқ сабр қил: аскар чиқсин, босқинчиларни тутсин, кейин қаёққа борсанг боравер“.

Менинг қасдим қасд эди. — Бу тўғрида ўйлаб ўтиришнинг вақти ўтган, — дедим чолга. — Мен боришга

мажбурман, бормай иложим йўқ. Қўрқма, Савельич; худонинг ўзи асрайди; яна кўришамиз! Тортинма, ҳасислик ҳам қилма. Ўзингга керакли нарсаларни ол, уч баравар қиймат бўлса ҳам майли. Бу пулни сенга ин'ом қилдим. Агар уч кунда қайтиб келмасам...

„Нима деяпсан, бегим?—деди Савельич менинг сўзимни бўлиб.—Сени ёлғиз кетгани қўярмидим! Бундай деякўрма. Агар сен боришга бел боғлаган бўлсанг, пиёда бўлса ҳам кетингдан бораман, сендан қолмайман. Мен сенсиз бу тош девор орқасида ўтирармишманми! Эсимни ебманми? Ихтиёринг, бегим, аммо мен сендан қолмайман“.

Савельич блан баҳслашиш қийин эканини билганим учун, йўлга ҳозирланишни буюрдим. Ярим соатдан кейин мен ўз отимга миндим. Шаҳарлилардан бири боқиш қўлидан келмай текинга берган ориқ ва чўлоқ қирчонғига Савельич минди. Шаҳар дарвозасига томон юрдик; қоровуллар бизни тўсмади; Оренбургдан чиқдик.

Қоронғи тушабошлади. Мен Пугачёвнинг қароргоҳи—Бердская қишлоғи ёнидан ўтишим керак, чунки тўғри йўлни қор босган. Бутун далада ҳар куни янгилашиб турадиган от излари кўринарди. Мен отни йўртириб борардим. Савельич аранг менга етиб юрар ва узоқдан қичқирар эди: „Секинроқ юр, бегим, худо ҳаққи, секинроқ! Менинг бу ла'нати қирчонғим узун оёқ алвастингга етолмаяпти. Мунча қистамасанг? Кошки зиёфатга кетаётган бўлсанг, ўлим қучоғига бўлмаса гўрга эди... Пётр Андреич... Отагинам Пётр Андреич!.. Ҳалок қилма!.. Ё раббилламин, бариннинг фарзанди хароб бўлади!“

Ҳа демай Бердскаянинг чироғлари кўринди. Қишлоқнинг табиий қўрғони бўлган сойликка келдик. Савельич ёлворишини қўймай, кетимда келар эди. Мен бу қишлоқ ёнидан эсон-омон ўтиб кетиш умидида эдим, бирдан қоронғида рўпарамдан беш мужик чиқ-

ди: ҳаммаси ҳам сўйил кўтарган эди; булар Пугачёв қароргоҳининг олдинги қоровуллари эди. Бизни чақиришди. Парольни билмаганим учун, индамасдан ўтиб кетмоқчи эдим, улар дарҳол мени ўраб олишди ва бири отимни жиловлади. Қиличимни суғуриб, мужикнинг бошига урдим; телпаги унинг жонига оро кирди; аммо қалқиб кетиб, жиловни қўйиб юборди. Бошқалари қўрқиб қочишди, мен фурсатдан фойдаланиб, отга қамчи босдим.

Гушиб бораётган қоронғилик мени ҳарқандай хавфдан қутилтириши мумкин эди, аммо бирдан орқамга қарасам: Савельич йўқ. Бечора чол чўлоқ от блан ўғрилардан қочиб қутилаолмапти. Нима қилиш керак? Озроқ кутдим, қўлга тушганига ишонганимдан сўнг отнинг бошини буриб, уни қутқозгани бордим.

Чуқурликка яқин келиб узоқдан ғовур, шовқин-сурон ва Савельичимнинг товушини эшитдим. Жадаллаб ўша томонга бордим, тез орада бундан бирнеча минут бурун мени ушлаган қоровуллар орасига яна келиб қолибман. Савельич шулар ўртасида экан. Улар чолни отдан тушириб, оёқ-қўлини боғлаш тараддудига эканлар. Менинг келишимга ҳаммаси севинди. Қичқириб, менга ҳужум қилишди ва кўз очиб юмгунча отдан судраб туширишди. Булардан бири, бошлиқ бўлса керак, бизни шоҳнинг олдига элтажагини билдириб: „Шоҳимиз нимани буюрсалар шу: ҳозир остирадиларми, ё тонг отишини кутмоққа буюрадиларми — ўзлари биладилар“ деди. Мен қаршилик кўрсатмадим; Савельич ҳам мендан ўрнак олди. Бизни тантана блан олиб кетдилар.

Чуқурликдан ўтиб, қишлоққа кирдик. Ҳамма уйларда чироғ ёнар эди. Ҳар ёнда ғовур, шовқин-сурон. Кўчада халқ кўп; аммо қоронғида бизни ҳечким пайқамади ва менинг оренбургли офицер эканимни ҳечким билмади. Бизни тўғри чорраҳадаги бир уйга олиб кирдилар. Дарвоза ёнида бирнеча вино бочкаси ва иккита

тўп турар эди. „Мана, саройга келдик,—деди мужиклардан бири;— ҳозир сизлар тўғрингизда кириб айтаман“. У уйга кириб кетди. Мен Савельичга қарадим: чол чўқинар ва ўзича аллақандай дуолар ўқир эди. Мен узоқ кутиб қолдим; ниҳоят, кириб кетган мужик чиқди ва: „Юр, шоҳимиз; офицер кирсин, деб амр қилди“ деди.

Мен уйга, ёки мужикларнинг айтишича, саройга кирдим. Уйда иккита мўм шам ёниб турарди. Деворларга зархал қоғоз ёпиштирилган; аммо курси, стол, ип блан осиб қўйилган қўл ювғич, қозиққа илинган сочиқ, бурчакдаги катта сопол печка ва бошқа анжомларнинг ҳаммаси оддий уйлардагидай эди. Пугачёв, ўстида қизил тўн, бошида узун телпак, санам остида керилиб, ёнбошлаб ўтирарди. Ёнида, унинг яқин ўртоқларидан бирнечаси ясама лаганбардорлик қилиб турарди. Оренбургдан офицер келганлиги хабари қўзғолончиларнинг зўр мароқларини қўзғотганлиги ва мени тантана блан кутиб олишга тайёрланганликлари ошкор эди. Пугачёв мени кўриши бланоқ таниди. Унинг сун'ий жиддияти бирдан йўқолди. „Ҳа, жаноб!—деди у дарров. — Аҳволинг қалай? Нучук худо етказди?“ Мен ўз ишим блан кетаётганимда унинг кишилари тўхтатганликларини айтдим. „Қандай иш блан?“ деб сўради. Нима дейишимни билмай қолдим. Пугачёв мени „Кишиларнинг олдида гапиргиси келмаётир“ деб гумон қилиб, ўртоқларига чиқиб туришни буюрди. Ҳаммаси чиқиб кетди. Фақат иккитаси қолди. „Буларнинг олдида бемалол гапиравер,—деди Пугачёв. — Булардан мен ҳечнарсани яширмайман“. Мен ёлғон шоҳнинг яқин ўртоқларига кўзимнинг қирини ташладим. Булардан бири ориқ, букчайган, оппоқ соқолли чол бўлиб, елкасидан тортилган кўк лентадан бўлак диққатни жалб қиладиган ҳечнарсаси йўқ эди. Аммо иккинчи чол ўлгунча эсимдан чиқмайди. У новча, барваста, кенг елкали, қирқ бешларга борган кўринди. Қалин малла

соқоли, чақнаб турган кулранг кўзлари, кесик бурни, пешонасидаги ва юзидаги қизил доғлар унинг чўтир, кенг юзига англантиб бўлмайдиган бир ифода берар эди. Унинг устида қизил кўйлак, қирғизча чопон ва шим. Кейин билсам, биринчиси — қочоқ капрал Белобородов¹, иккинчиси Хлопуша² номи берилган Афанасий Соколов экан. Бу одам сургун қилинган жинояткор бўлиб, уч марта Сибирь конларидан қочган. Мени фавқулодда ҳаяжонга солган ҳисларга қарамай, иттифоқо кириб қолганим бу мажлисга ортиқ даража мароқландим. Аммо Пугачёв савол бериб, мени ўзимга келтирди. „Айт, сен нима иш блан Оренбургдан чиқдинг?“

Бошимга ғалати бир фикр келди, назаримда шундай кўринди: мени иккинчи марта Пугачёвнинг олдига келтирган ҳикмати илоҳия ўз ниятимни амалга оширгани ёрдам бераётир. Мен бундан фойдаланишга қарор бердим ва, қандай қарорга келганимни ҳали ўйлаб етмасдан, Пугачёвнинг саволига жавоб бердим.

— Зулм кўраётган етим қизни қутқаргани Белогор қал’асига кетаётган эдим.

Пугачёвнинг кўзлари чақнаб кетди. „Менинг кишиларимдан қайси бири етим қизга зулм қилипти, кимнинг ҳадди сиғипти? — деди у қичқариб. — У ҳарқандай донишманд бўлса ҳам, менинг ғазабимдан қочиб қутилолмайди. Сўйла, ким экан у?“

— Швабрин, — дедим. — Попнинг уйида сен кўрган бемор қизни қамоқда сақлаб, мажбуран хотин қилиб олмоқчи.

„Мен Швабринга кўрсатиб қўяман! — деди у ғазабланиб. — Менинг қўл остимда бўлиб, ўзбошимчалик ва халққа зулм қилиш қандай эканини билиб қўяди. Осаман уни“.

¹ Белобородов Иван Наумович — Пугачёвнинг ёрдамчиларидан бўлган деҳқон.

² Урол заводларидан бирида ишлаган крепостной. Катта ташкилотчи, ўткир нотик.

„Рухсат эт, бир оғиз сўз айтай, — деди Хлопуша хириллаган товуш блан. — Сен Швабринни қал’анинг комендант қилиб тайинлашга шошган эдинг, энди уни осигга шошилсан. Дворянинни бошлиқ қилиб тайинлаш блан казакларни ҳақорат қилдинг; уни осиб, дворянларни қўрқитиб қўйма“.

„Уларга раҳм ҳам, илтифот ҳам керак эмас!— деди кўк лентали чол. — Швабринни оссак ҳеч бокиси йўқ; жаноб офицернинг нима учун келгани тўғрисида бир сўроқ қилинса, ёмон бўлмас эди. Агар сени шоҳ деб танимаса, сендан адолат сўрашининг ма’носи йўқ; агар у сени шоҳ деб таниса, нима учун бу кунгача Оренбургда сенинг душманларинг блан ўтирган? Сўроқ уйига олиб кириб қийноққа солишга рухсат бермайсанми? Менинг назаримда бу кишини бизнинг олдимизга Оренбург қўмондонлари жосус қилиб юборган“.

Бу қарри бадкорнинг мантиқли сўзи менга хийла ишонтирарли кўринди. Кимларнинг қўлида эканимни ўйлаб, эгим жунжикиб кетди. Пугачёв менинг гангиб қолганимни сизди. „Хўш жаноб, — деди у менга кўз қисиб. — Менинг фельдмаршалим тўғри айтаяпти дейман. Сенингча қалай?“

Пугачёвнинг заҳархандаси менга далда берди. Мен, ховлиқмасдан, унинг қўлида эканимни, нима қилса қўлидан келишини айтдим.

„Бўпти, — деди Пугачёв. — Энди шаҳарнинг қандай аҳволда эканини айт“.

— Худога шукур, тинчлик, — дедим.

„Тинчлик? — деди Пугачёв. — Халқ очдан ўлаётир-ку!“

У тўғри айтарди; лекин бурчимга содиқ бўлганим учун, буларнинг ҳаммаси бекорчи овоза, Оренбургда босиб қўйилган озиқ-овқат кўп деб ишонтиришга тиришдим.

„Кўрдингми? — деди чол, — кўзингга қараб туриб сени алдаётир. Қочиб келганларнинг ҳаммаси бир оғиз-

дан Оренбургда очарчилик ва ўлат бор экани, халқ ўлик ейишдан ҳам тортинмаганини сўзлайди, бу киши бўлса, ҳарнарсга тўкинчилик деб ишонтиради. Агар сен Швабринни осадиган бўлсанг, ўша дорга бу жанобни ҳам оски, ҳечким ҳавас қилмасин“.

Ла’нати чолнинг гапи Пугачёвга та’сир қилгандай бўлди. Менинг бахтимга Хлопуша ўртоғининг сўзига қарши турди. „Қўйсанг-чи, Наумич, сенга қолса ҳам-мани бўғ, ос. Қандай паҳлавонсан ўзинг? Бир оёғинг гўрда-ю, бошқаларни ўлдирмоқчи бўласан. Оз кишининг қонига зомин бўлдингми?“

— Сен қачондан бери художўй бўлиб қолдинг? — деди Белобородов. — Раҳмдиллик сенга қаёқдан келди?

„Албатта мен ҳам гуноҳкор, — деди Хлопуша, — бу қўл (у қуруқ суякдан иборат бўлган муштани қаттиқ қисди ва енгини шимариб, ўхшовсиз қўлини очди), тўкилган христиан қонига бу қўл ҳам зомин. Аммо мен меҳмонни эмас, душманни ўлдирганман; уйда печканинг олдида ўтириб эмас, майдонда, қоронғи ўрмонда ўлдирдим; хотинларнинг афсуни блан эмас, чўқмор блан, болта блан ўлдирдим“. Чол юзини тескари ўгириб, дўнғиллади: „Йиртиқ бурун!..“

— Нима деб дўнғиллаяпсан, лақма чол? — деб қичқирди Хлопуша. — Йиртиқ бурунни сенга кўрсатиб қўяман; шошма, сенга ҳам навбат келади; худо хоҳласа сен ҳам омбурнинг мазасини татиб кўрасан... Ҳозирча эҳтиёт бўлиб тур, соқолингни юлиб олмайин!

„Енерал¹ жаноблар! — деди Пугачёв улуғворлик блан. — Жанжални бас қилинглар. Бутун Оренбург иглари бир дор ёғочи остида оёқ типирлатса ҳечқиси йўқ, аммо бизнинг кўппаклар бир-бири блан гажишгани ёмон. Бас, ярашинглар“.

Хлопуша блан Белобородов индамай, бир-бирига хўмрайиб қаради. Мен гапни бошқа ёққа буриш

¹ „Генерал“ сўзининг бузилиб айтилиши.

зарурлигини сездим, чунки бу сўз давом этса, менинг учун зарарли бир натижа чиқиши мумкин эди. — Айтгандай, юборган отинг блан пўстининг учун сенга раҳмат айтиш эсимдан чиқаёзипти! — дедим Пугачёвга қараб очиқ чеҳра блан. — Агар шуларни юбормаганингда, шаҳарга етолмай йўлда совқотиб қолар эдим.

Қилган макрим муваффақиятли чиқди. Пугачёвнинг чеҳраси очилиб кетди. „Олишнинг бериши ҳам бўлади, — деди у кўзини қисиб. — Хўш, Швабрин зулм қилаётган қиз блан қандай алоқанг бор? Ё юракдан текканми? а?“

Унинг авзойини кўриб, яширишни лозим топмадим: — У менинг қаллигим, — дедим.

„Сенинг қаллигинг? — деди Пугачёв қичқириб. — Нега илгарироқ айтмадинг? Биз сени уйлантириб, тўйингда кайф қилардик! — Сўнг Белобородовга мурожат қилди: „Менга қара, фельдмаршал! Биз бу киши блан эскидан ошнамыз; овқат қилайлик; эрта кечдан кўра яхшироқ. Бу кишини нима қилиш тўғрисида эртага гапиришамиз“.

Мен бу илтифотдан воз кечишга тайёр эдим; броқ илож йўқ эди. Уй эгасининг қизлари — икки казачка дастурхон ёзди, нон, балиқ шўрва, бир неча шиша мусаллас ва вино келтирди. Шундай қилиб, мен иккинчи марта Пугачёв ва унинг даҳшатли шериклари блан ҳамтовоқ бўлдим.

Ихтиёрсиз қатнашганим бу май мажлиси ярим кечагача давом этди. Охири улфатларни кайф енгабошлади. Пугачёв ўтирган ерида мудрар эди; унинг ўртоқлари туриб, менга „чиқ“ деб ишора қилдилар. Ҳаммамиз бирга чиқиб кетдик. Хлопушанинг буйруғи блан қоровул мени сўроқхонага олиб кирди. Бу ерда Савельич ҳам ўтирган экан. Икковимизни шу ерга қамаб, эшикни қулфлашди. Бу ишларни кўриб, чол шундай ҳайратда эдики, мендан ҳечнарсасўрамади ҳам. У қоронғида анчагина уф тортиб, оҳ чекиб ётди; охири

уйкуга кетиб, хуррак тортди. Мен уйга ботдим, бу уйлар тун буйи кўз юмгани қўймади.

Эрталаб мени Пугачёв чақиртирди. Бордим. Дарвоза олдида учта татар оти қўшилган фойтун турар эди. Кўчада одам кўп. Эшик олдида Пугачёвга рўпара келдим; у, сафар кийими кийган — устида пўстин ва бошида қирғизча телпак. Кечаги ўртоқлари уни ўраб олишди, улар ўзларини Пугачёвнинг ҳар амрига ҳозир қилиб кўрсатсалар ҳам, бу мулозаматлар кеча кўрганларимга ҳеч тўғри келмас эди. Пугачёв мен блан очиқ чеҳрада кўришди ва фойтунга таклиф қилди.

Икковимиз фойтунга чиқдик. „Белогор қал’асига!“ деди Пугачёв кенг елкали татарга. Юрагим гупиллаб урарди. Отлар кўзгалди, қўнғироқлар жиринглади, арава юриб кетди.

„Тўхта! Тўхта!“ деган товуш эшитилди. Бу товуш менга таниш эди. „Қарасам: қаршидан Савельич чопиб келаётир. Пугачёв фойтунни тўхтатди. „Азизим Пётр Андреич! — деди чол қичқириб. — Қариган чоғимда мени ташлаб кетма, бу ўғр...“ — Ҳа, миясини еган чол! — деди унга Пугачёв. — Яна дийдорингни кўрдим. Чиқ аравага, ямшик ёнига ўтирақол!

„Қуллуқ, бегим, раҳмат отагинам! — деди Савельич чиқаётиб. — Мен чолни ҳимоя қилганинг, тинчитганинг учун дард кўрма, умринг узоқ бўлсин. Умр буйи дуойи жонингни қиламан ва қуён терисидан тикилган пўстин тўғрисида минба’д гапирмайман“.

Бу пўстин можараси охири Пугачёвни чинакам ғазаблантириши мумкин эди. Хайриятки, у ё эшитмади, ё кинояга аҳамият бермади. Отлар чопар, халқ кўчада тўхтаб та’зим қилар, Пугачёв ҳар икки томонга бош қимирлатиб, саломга алиқ олиб борар эди. Бир минут ўтмай қишлоқдан чиқиб, катта текис йўлга тушдик.

Шу минутда менинг кўнглимдан нималар ўтганини тасаввур қилиш қийин эмас. Бирнеча соатдан кейин „энди йўқотдим“ деганим блан кўришувим керак. Топи-

шадиган минутимизни кўз олдимга келтириб кўрдим... Тақдирим қўлида бўлган ва фалакнинг гардиши блан боғланишиб қолганим киши тўғрисида ҳам ўйлар эдим. Севгилимни қутқармоқчи бўлган бу одамнинг шафқатсизлиги, қонхўрлигини эсладим! Менинг севгилим капитан Мироновнинг қизи эканини Пугачёв билмас эди; ғазаби келган Швабрин бутун сирни очиши мумкин. Пугачёв ҳақиқатни бошқа йўл блан ҳам билиб олиши мумкин... У вақтда Марья Ивановнанинг аҳволи нима бўлади? Этим живирлашиб, сочларим тикка бўлди.

Бирдан Пугачёв ўйимни бўлди: „Жаноблари нимани ўйлаётирлар?“

— Ўйламай бўладими, — деб жавоб бердим. — Мен ҳам офицер, ҳам дворянман: кечагина сенга қарши уришган эдим, бугун эса сен блан бир фойтунда кетаётиман ва менинг тақдирим сенинг қўлингда.

„Нима бўпти? — деди Пугачёв. — Қўрқасанми?“

Мен бир марта унинг томонидан афв қилинганимдан сўнг ундан марҳаматгина эмас, ҳатто ёрдам кутганлигимни айтдим.

„Тўғри айтасан, худо ҳақи тўғри! — деди ёлғон шоҳ. — Одамларимнинг сенга ёмон кўз блан қараганини кўрдинг; чол бугун ҳам сени жосус деб жазолаш, осий кераклиги тўғрисида гапирди; аммо мен кўнмадим“. Савельич ва татарга эшитдирмасдан яна секин: „Берган бир стакан винонг блан пўстининг эсимдан чиқмайди. Кўрдингми, мен сенинг кишиларинг айтганча қонхўр эмасман“ деб қўйди.

Мен Белогор қал'асининг олинишини эсладим; аммо гапига гап қайтариб ўтиришни лозим топмадим ва индамадим.

„Оренбургда менинг тўғримда нима дейишади?“ деди Пугачёв бироз тек қолиб.

— Сени эплаш қийинроқ дейишади-да; уни қўй-буни қўй, зарбингни ўтказибсан.

Ёлғон подшо жуда керилиб кетди. „Шундай! — деди

у чехраси очилиб. — Мен урушда ҳечнарсдан қайтмайман. Юзеевага¹ яқин ерда бўлган урушни Оренбургдагилар биладими? Қирқта енерал ўлдирилди, тўрт армия асир олинди. Қалай дейсан; Пруссия қироли менга бас келаоладими?²

Босқинчининг мақтанчоқлиги менга кулгили туюлди. — Ўзинг нима дейсан? — дедим унга, — Фридерикни³ енгаолармидинг? •

„Фёдор Фёдоровичними? Бўлмаса-чи! сизларнинг енералларингни эпладим-ку; бу енераллар улардан зўр эди. Ҳозиргача мен енгиб келаман. Ҳали шошмай тур, Москвага ҳам юриш қиламан“.

— Москвага юриш мўлжалинг ҳам борми?

Пугачёв бироз ўйланиб қолди ва секин:

„Худо билади. Менинг йўлим тор; ҳамма ихтиёр менда эмас. Кишиларим ўзбошимчалик қилишади. Ҳаммаси ўғри. Мен жуда зийрак бўлишим керак; биринчи энгилишдаёқ менинг бошимни бериб, ўз жонларини сақлаб қолишади“ деди.

— Гап шунда-да! — дедим Пугачёвга. — Фурсат борида сен уларни ташлаб, император хонимнинг марҳаматига сиғинганинг тузук эмасми?

Пугачёв заҳарханда қилди. „Йўқ, — деди у; — товбанинг вақти ўтган. Менга шафқат бўлмайди. Бошлаган ишимни давом этдираман. Ким билади, балки муваффақ бўларман! Гришка Отрепьев ҳам Москвада подшолик қилган-ку“.

— Охири нима бўлганини биласанми? Уни баланд деразадан ташлашган, қиймалашган, куйдиришган ва кулини замбаракка солиб отишган!

„Менга қара, — деди Пугачёв қандайдир ёввойи бир илҳом блан. — Ёшлигимда мен бир қалмоқ кампирдан

¹ Юзеева ёнидаги уруш — Пугачёв аскарлари блан ҳукумат аскарлари ўртасида бўлган биринчи жиддий уруш бўлиб, бу урушда кўзғолончилар катта ғалаба қозонган.

² Фридрих II Пруссия қироли. Фридрих I нинг ўғли (шунинг учун Пугачёв уни Фёдор Фёдорович деб атайдди).

эшитган афсонани сенга айтиб берай. Бир куни бургут қаргадан сўрапти: нима учун сен уч юз йил умр кўрасану, мен ҳаммаси бўлиб фақат ўттиз уч йилгина яшайман? — Чунки, депти қарга, сен тирик жониворларнинг қонини ичасан, мен эса ўлакса гўштини ейман. Бургут ўйлаб, майли, мен ҳам ўлакса гўшти блан тирикчилик қилай, депти. Хўш. Бургут блан қарга учипти. Ўлиб ётган отни кўриб, иккови қўнипти. Қарга чўқиб, гўштни мақтапти. Бургут бир чўқипти, яна бир тумшуқ урипти, сўнгра қанотини қоқиб, шундай депти: йўқ, қарга биродар, ўлакса еб уч юз йил умр кўргандан, бир марта тирик жониворнинг қонига тўйиш тузук; уёғи худонинг хоҳиши! Қалмоқ афсонаси қалай?”

— Ажойиб,— дедим.— Аммо мен одам ўлдириш ва босқинчилик блан умр кўришни ўлимтик чўқиш деб биламан.

Пугачёв менинг афтимга таажжубланиб қаради-да, индамади. Икковимиз ҳам тек қолиб, ўз ўйимиз блан бўлдик. Татар мунгли қўшиқ бошлади; Савельич мудрар ва тебраниб борар эди. Фойтун текис, музлаган йўлда ғирллаб боради... Бирдан Яиқ дар'ёси бўйида қишлоқ черковининг минораси кўринди ва чорак соатдан кейин биз Белогор қал'асига кириб бордик.

ХИ БОБ

ЕТИМ ҚИЗ

Бизнинг олма оғочидай,
На новда бор, на шохи.
Бизнинг бекаойим каби,
На ота бор, на она.
Ким бу қизни ўраб-чирмар,
Ким беради фотиҳа.

Тўй қўшиғи.

Фойтун комендант уйининг эшиги олдига келиб тўхтади. Хажқ, келган Пугачёв эканини фойтуннинг қўнғироғидан билиб, орқамиздан югурди. Швабрин Пугачёвни эшик олдида қарши олди. У казакча кийинган ва соқол қўйган. Хоин, Пугачёвнинг қўлтиғидан олиб фойтундан тушириб қўйди, ўзини жуда тубан олиб, севинч ва садоқат арз қилди. Мени кўриб хижолат бўлди, аммо дарров ўзини ўнглаб, менга қўл узатди ва: „Сен ҳам бизнинг томонга ўтдингми? Аллақачон шундай қилиш керак эди!“ деди. Мен юзимни тескари ўгирдим, жавоб бермадим.

Кўпдан бери менга таниш бўлган уйга кирганимизда юрак-бағрим эзилиб кетди. Деворда ҳамон кечмишдан ғамли ёднома бўлиб, марҳум капитаннинг дипломи осилиб турарди. Пугачёв диванга ўтирди. Бу диванда бир замонлар Иван Кузмич рафиқасининг вайсашидан мудраб ўтирар эди. Швабриннинг ўзи унга арақ тутди. Пугачёв арақни ичди ва: „Бу жанобга ҳам қуй“ деди мени кўрсатиб. Швабрин, қўлида патнис, менинг олдимга келди; аммо мен иккинчи марта ундан юзимни ўгирдим. У ўзини йўқотди. Зийрак бўлганлигидан, ўзидан

Пугачёвнинг норози эканини сезди албатта. У Пугачёвдан қўрқар ва менга ишончсиз назар блан қарар эди. Пугачёв қал'анинг аҳволи, душман аскарлари тўғрисидаги миш-мишлар ва бошқалар тўғрисида сўради-да, бирдан нига савол берди: „Менга қара, биродар, қанақа қизни уйга қамаб қўйибсан? Уни менга кўрсат-чи“ деди.

Швабриннинг ранги мурдадай оп-оқариб кетди.— Шоҳим—деди у титроқ товуш блан.— Шоҳим, мен уни қамаб қўйганим йўқ. . . у касал. . . уйда ётибди.

„Мени унинг олдига олиб кир“ деди ёлғон подшоҳ ўрнидан туриб. Гапини қайтариш мумкин эмас эди. Швабрин уни Марья Ивановна ётган уйга олиб кетди. Мен ҳам эргашдим.

Швабрин зинада тўхтади. „Шоҳим!—деди у.— Сиз мендан истаганингизни талаб қилаоласиз, ammo менинг хотиним олдига бегона кишини киргани қўймасангиз“.

Мен титраб-қақшаб кетдим.— Ҳали сен уйланганми-сан?— дедим гижиниб.

„Секин!—деди Пугачёв менинг гапимни бўлиб.— Бу менинг ишим. Сен эсанг,—деди у Швабринга қараб,— менга ақл ўргатма, қийшанглама; у сенинг хотинингми, хотининг эмасми, унинг олдига истаган кишимни олиб кираман. Қани, жаноб, юравер“.

Уйнинг эшиги олдида Швабрин яна тўхтади ва энттика-энттика деди: „Шоҳим олдан айтиб қўяй, у иситмада ёниб, уч кундан бери жавлиб ётипти“.

— Оч!—деди Пугачёв.

Швабрин чўнтагини тимискилаб, калитни олиб келмаганини билдирди. Пугачёв эшикни бир тепди; эшик очилиб кетди. Кирдик.

Мен қараб, нес бўлиб қолдим. Марья Ивановна, устида деҳқон хотинлари киядиган йиртиқ кўйлак, ерда ўтирарди: ранги кетган, озган, сочлари тўзган. Олдида бир кўза сув, кўза устида бир бурда нон. У мени кўриб, чўчиб кетди ва қичқириб юборди. Шунда қандай аҳволга тушганим эсимда йўқ.

Пугачёв Швабринга қаради ва заҳарханда қилиб: „Яхши касалхонанг бор экан!— деди. Сўнгра Марья Ивановнанинг ёнига борди:— Хўш, қўзичоғим, эринг нима учун сени жазолайди? Унга нима гуноҳ қилдинг?“

— Эрим?— деди у ажабланиб.— Бу менинг эрим эмас. Мен ҳечқачон унинг хотини бўлмайман! Агар мени қутқаришмаса, ўлишга қарор берганман ва ўламан.

Пугачёв Швабринга ғазабланиб қаради. „Сен ҳали мени алдашга ҳам жур’ат қилдингми! Биласанми, нимага сазоворсан?“ деди.

Швабрин тиз чўкди... Шу тобда мендаги нафрат ҳисси душманлик ва ғазаб туйғусини босиб кетди. Қочоқ казакнинг оёғи остида ётган дворянга нафрат блан қардим. Пугачёв аччиғидан тушди. „Бу сафарча гуноҳингдан ўтаман,— деди у Швабринга;— аммо яна бир гуноҳ қилсанг, бу гуноҳ ҳам эсга олинажагини унутма“. Сўнгра Марья Ивановнага қаради ва унга юмшоқлик блан: „Чиқ, қизгина; сени озод қилдим. Мен шоҳ“ деди.

Марья Ивановна дарров унга қаради ва ота-онасининг қотили шу эканини билди. У иккала қўли блан юзини қоплади ва ҳушдан кетиб, йиқилди. Мен унга томон югурдим; аммо шу чоғ эски танишим Палаша дадиллик блан уйга кирди-да, ўз бекасининг хизматига ҳозир бўлди. Пугачёв уйдан чиқди, учовимиз меҳмонхонага тушдик.

„Хўш, жаноб,— деди кулиб Пугачёв.— Гўзал қизни қутқаздик! Нима дейсан, энди попни айтдириб келиб, жиянининг никоҳини қилдирсакми? Мен ўзим вакилота бўламан, Швабрин қизни қарши оладиган ўртоғи бўлади; ичамиз, тўйни ўтказамиз!“

Мен қўрқиб турган иш воқи’ бўлди. Швабрин Пугачёвнинг таклифини эшитиб, жон-пони чиқиб кетди. —Султоним!— деди у бақриб.— Мен гуноҳкорман, мен

сизга ёлгон гапирган эдим; аммо Гринёв ҳам сизни алдаётир. Бу қиз шу ерлик попнинг жияни эмас, шу ердаги қал'а олинганда осиб ўлдирилган Иван Мироновнинг қизи“.

Пугачёв менга оловли кўзлари блан тикилди. „Бу нимаси тагин?“ деди у менга ажабланиб.

— Швабрин рост айтди,— дедим қат'ият блан.

„Сен менга буни айтмаган эдинг“ деди Пугачёв, авзойи бузилиб.

— Ўзинг ўйлаб қара,— дедим,— сенинг кишиларинг олдида Миронов қизининг тирик эканини айтиб бўлармиди, кишиларинг гажиб ташлар эди. Унинг жонига ҳечнарсаси оро киролмасди.

„Бу ҳам тўғри,— деди Пугачёв кулиб.— Менинг пиёнисталарим бечора қизга раҳм қилишмас эди. Попнинг хотини яхши қилибди, уларга ёлгон гапириб“.

— Қулоқ сол,— дедим унинг юмшалганини кўриб.— Сени нима деб аташимни ҳам билмайман, атаб ҳам нима қилай... Худо ҳақи, бу қилган яхшилигинг учун жонимни беришга ҳам тайёрман. Аммо менинг номусим, христианлик виждоним кўтармайдиган нарсани мендан талаб қилма. Сен менинг лутфкоримсан. Бошлаган ишингни ниҳоятига еткиз: бечора етим қиз блан иккимизни қўйиб юбор, бошимиз оққан томонга кетайлик. Биз қаерда бўлмайлик, бошингга қандай кун келмасин, дуойи жонингни қиламиз, гуноҳингни худодан тилаймиз... .

Пугачёвнинг тош юрагига бу гап та'сир қилди шеклли: „Хўп, сен айтганча бўлсин,— деди.— Осадиган бўлсам осишим керак эди, модомики афв қилган эканман, афв қиламан: менинг одатим шу. Гўзалингни етаклаб, қаёққа борсанг боравер; қўшақаринглар, худо бахт берсин“.

У Швабринга, ўз қўли остида бўлган бутун қал'а ва шаҳарларга пропускаи беришни буюрди. Тамом хароб бўлган Швабринданг қотиб қолди. Пугачёв қал'ани

қараб чиққани кетди. Швабрин уни кўзатиб борди; мен йўлга ҳозирланиш баҳонаси блан қолдим.

Югуриб Марья Ивановна ётган уйга чиқдим. Эшик берк эди. Тақиллатдим. „Ким у?“ деди Палаша. Отимни айтдим. Марья Ивановнанинг ёқимли товуши эшитилди: „Шошманг, Пётр Андреич. Мен кийинаяпман. Акулина Памфиловнанинг уйига боринг; м н ҳам ҳозир бораман“.

Мен Герасим ҳазратнинг уйига қараб кетдим. Поп хотини блан югуриб чиқди. Савельич менинг келишим тўғрисида уларни хабардор қилган экан. „Ассалому алайкум, Пётр Андреич,— деди попнинг хотини.— Яна кўришишни худо насиб қилди. Қалайсиз? Биз ҳар куни сизни гапиряшамиз. Бечора Марья Ивановна, сиз йўқ, қандай кунларга тушди денг!.. Вой, отагинам, бу Пугачёв блан қандай мураса қилдингиз? Нечук у сизга шикаст еткизмади? Тузук, бу бадкорга шу қилгани учун ҳам раҳмат“.— Бўлди, кампир,— деди Герасим ҳазратнинг сўзини кесиб.— Валдирайверма. Кўп гапирмоқнинг ҳосияти йўқ. Азизим Пётр Андреич! Уйга киринг, марҳамат қилинг. Кўп замондан бери кўришганимиз йўқ.

Попнинг хотини топган-тутганини олдимга қўйди ва тинмай жоврайберди. Швабрин қандай қилиб Марья Ивановнани беришга уларни мажбур қилгани, Марья Ивановна йиғлаб, бу уйдан кетгиси келмагани, Марья Ивановна Палашка орқали (Палашка ўнбошини ўз ноғорасига ўйнатган шаддод қиз) булар блан доим алоқада бўлгани, бу қиз менга хат ёзишни Марья Ивановнага маслаҳат бергани ва бошқалар тўғрисида сўзлаб берди... Мен ҳам бошдан кечирганларимни қисқагина қилиб, айтиб бердим. Поп блан унинг хотини Пугачёвга ўзларининг ёлғон гапирганлари маълум бўлганини эшитиб қутлари учди, чўқиниб олишди. „Худонинг ўзи сақлайди,— деди Акулина Памфиловна.— Ҳар балою ҳар қазодан сақлагил парвардигор. Бу Алексей Ивановични айтинг-а,

одам эмас, шайтон“. Шу онда эшик очилиб, Марья Ивановна кириб келди. Унинг оқарган юзида табассум бор эди. У деҳқон хотинлари княдиган кўйлакни ташлаб, бурунгича содда ва дилкаш кийинган.

Мен унинг қўлидан ушлаб, анчагача бирон сўз айта олмадим. Юраклардаги қувончдан иккимиз ҳам тек қолдик. Уй эгалари бизнинг ҳолатимизни сезиб, чиқиб кетишди. Биз ёлғиз қолдик. Ҳамма нарса эсдан чиқди. Гапиришиб тўймас эдик. Марья Ивановна қал’а олингандан бери бошдан ўтганларини сўзлади; бошидан ўтган бутун фожиани, қабиҳ Швабрин еткизган жабружафоларини тасвирлаб берди. Ўтган саодатли кунларни ҳам эсладик. . . Икковимиз ҳам йиғладик. . . Оқибат, мен унга ўзимнинг мўлжалларимни сўзладим. Пугачёв қўли остида бўлиб, Швабрин идора қилаётган қал’ада унинг қолиши мумкин эмас эди. Қамал балосини бошдан кечириб турган Оренбург тўғрисида ўйлашнинг ҳам иложи йўқ эди. Дун’ёда унинг ҳечкимни йўқ. Мен унга қишлоққа — менинг ота-онам олдига боришни таклиф қилдим. У аввал иккиланди; отамнинг унга хуши бўлмаганлигини билгани учун қўрқар эди. Мен унга далда бердим. Отам, ватан учун қурбон бўлган муҳтарам бир кишининг қизини ўз паноҳига олишни бахт ҳисоблашини ва ўз бўйнидаги вазифа деб билишини билар эдим. — Азизим Марья Ивановна! — дедим охири. — Мен сени хотиним деб ҳисоблайман. Ажойиб ҳодисалар бизни бир-биримизга боғлади: ҳечнарсга бизни айираолмайди. Марья Ивановна менинг гапимга жўн, сохта уятчанлик қилмасдан, бошқа ўйларга бормасдан қулоқ солди. Тақдири менинг тақдиримга боғланганлигини сезарди. Аммо ота-онам рози бўлсагина менга тегишини яна айтди. Мен сўзини қайтармадим. Эҳтирос ва самимият блан ўпишдик ва шундай қилиб, иккимиз узул-кесил бир қарорга келдик.

Бир соатдан кейин ўнбоши Пугачёв қинғир-қийшиқ қилиб қўл қўйган пропускани олиб келди ва мени Пу-

гачёв чақираётганини айтди. Борсам: у йўлга тайёр турган экан. Мендан бошқа ҳамма учун қўрқинчли бадкор бўлган бу даҳшатли одам блан хайрлашганимдаги туйғуни айтишдан ожизман. Ҳақиқатни яширишнинг нима кераги бор? Шу минутда кучли ҳусни таважжуҳ ҳисси мени унга томон тортди. Уни ўзи бошчилик қилган бадкорлар орасидан тортиб олишни ва ҳали фурсат ўтмасдан жонини сақлаб қолишни жондидим блан хоҳлар эдим. Бу ерда турган Швабрин ва халойиқ кўнглимдаги бу дардни айтишга халал берди.

Дўстларча хайрлашдик. Пугачёв аламон ичида Акулина Памфиловнани кўриб, бармоғи блан таҳдид қилди ва ма'ноли қилиб, кўз қисди; сўнгра фойтунга чиқиб, Бердага¹ қараб ҳайдашни буюрди. Фойтун қўзғолганда у яна боштини чиқариб, менга қичқирди: „Хайр, жаноб, хайр. Насиб бўлса яна бирор ерда кўришармиз“. Айтгани бўлди: биз яна кўришдик, аммо қандай шароитда денг!..

Пугачёв кетди. Унинг уч отли фойтуни ўрмалаб бораётган оппоқ даштга узоқ қараб қолдим. Халқ тарқалди. Швабрин ғойиб бўлди. Мен попнинг уйига қайтиб келдим. Йўл анжомларимиз тахт эди; кетишни пайсалга солишни хоҳламас эдим. Ҳамма нарсамиз комендантнинг эски аравасига жойланди. Ямшик кўз очиб юмгунча аравани қўшди. Марья Ивановна черков орқасига кўмилган ота-онасининг қабри блан видо'лашгани кетди. Мен уни бирга олиб бормоқчи эдим, кўнмади, ўзини якка юборишимни сўради. Бирнеча минутдан кейин қайтиб келди, юз-кўзидан ёш оқар эди. Арава тайёр бўлди. Герасим ҳазрат блан хотини эшик олдига чиқди. Мен, Марья Ивановна ва Палаша аравага чиқдик. Савельич ямшикнинг ёнига ўтирди. „Хайр, Марья Ивановна, хайр қўзичоғим; хайр, Пётр Андреич,

¹ Берда — Соқмор дар'ёси бўйидаги казак шаҳричаси.

оқ йўл, шунқорим,— деди попнинг меҳрибон хотини.—
Сафарларинг бехатар бўлсин, худо толи'ларингни ба-
ланд қилсин". Кетдик. Комендант уйининг дарвозаси
ёнида Швабринни кўриб қолдим. Унинг юзидан қайғу
ва ғазаб акс этар эди. Забун бўлган душмангани кў-
риб хурсанд бўлишни истамай, юзимни бошқа ёққа
бурдим. Охири қал'а дарвозасидан чиқиб, Белогор
қал'асидан абадий кетдик. •

ХIII БОБ

ҚАМОҚ

Аччиғланманг, тақсирим: сизни тўхтовсиз —
Қамоққа жўнатишим — бурчим, билсангиз,
— Марҳамат, мен тайёрман; умид қиламан,
Гуноҳим не, айтарсиз аввал, билай маң

Княжнин.

Эрталабгина йўлида ҳам еб, ташвишланиб юрганам севиқли қиз блан бундай тўсатдан қўл ушлашувимга ишонмас ва буларнинг ҳаммасини туш хаёл қилар эдим. Марья Ивановна гоҳ менга, гоҳ йўлга қарар ва ҳали ўзига келмагандай кўринарди. Икковимиз ҳам жим. Қалблар тўлган. Икки соатдан сўнг яна ўша Пугачёв қўли остида бўлган қал'ага келганимизни ҳам билмай қолдик. Бу ерда отларни олмоштириб олдик. Сергап-ликни биздан ҳам ўтказиб юборган ямшиқнинг лақма-лиги орқасида бу ердагилар мени саройнинг ноиб-гумон қилишган. Буни, Пугачёв томонидан тайинлан-ган серсоқол казак комендантнинг чаққонлик блан бизга хизмат қилиши, отларни аравага тез қўшилиши-дан билдим.

Йўлда давом этдик. Қоронғи тушабошлади. Биз, серсоқол комендантнинг сўзига қараганда Пугачёвга қўшилгани бораётган кучли бир отряд турган шаҳар-га яқинлашдик. Қоровуллар бизни тўхтатди. „Ким у?“ дегам саволга ямшиқ: „Шоҳнинг дўстлари ўз рафи-қалари блан“ деб жавоб берарди. Бирдан аскар бизни ўраб олди ва ҳақорат қилакетди. „Чиқ буёққа, шай-

тоннинг дўсти! — деди менга узун мўйловли вах-
мистр. — Кунингни кўрасан хотининг блан бирга!“

Мен аравадан тушиб, бошлиғининг олдига олиб бо-
ришни талаб қилдим. Офицер эканимни кўриб, солдат-
лар сўкишдан тўхташди. Вахмистр мени майорнинг
олдига олиб борди. Савельич кетимдан қолмас ва ўзи-
ча вайсаб: „Мана сенга шоҳнинг дўсти! Қордан қути-
либ ёмғирга . . . Ёраббилламин! бу ишларнинг охири
нима бўлади?“ дея эди. Арава секин-секин кетимиз-
дан юрди.

Беш минутдан кейин кичкина, ёруғ бир уйнинг ол-
дига келдик. Вахмистр мени қоровулга топшириб,
ичкарига кириб кетди ва ҳаял ўтмай чиқиб: жаноб
олийнинг мени қабул қилишга фурсати йўқ эканини,
мени қамоққа буюриб, хотинни ўз ҳузурига чақираёт-
ганини билдирди.

— Бу нима деган гап? — дедим ғазаб блан. — Нима,
ақлдан озганми ўзи? „Билмайман, жаноб, — деди вах-
мистр. — Қўмондон жаноблари сизни қамоққа, хонимни
ўз ҳузурига олиб киришни буюрдилар. Буйруқ шу,
жаноб!“

Мен эшикка томон отилдим. Қоровуллар мени ту-
тишмади, тикка уйга кирдим. Уйда олтига офицер
қимор ўйнаб ўтирган экан. Майор карта ташлар эди.

Қарасам: мени бир замон Симбирск майхонасида
ютган Иван Иванович Зурин ўтирипти.

— Тушимми-ўнгим! — дедим қичқириб. — Иван Ива-
нович! Сенмисан?

„Э-ҳе . . . Пётр Андреич, бахайр? Қаёқдан келаяп-
сан? Ана буни қара-я! Сенга ҳам карта берайми?“

— Қуллуқ. Ундан кўра менга уй топдириб бер.

„Қанақа уй? Менинг уйимда туравер“.

— Бўлмайди: ёлғиз эмасман.

„Ўртоғингни ҳам олиб кир“.

— Ўртоғим эмас, мен . . . хотин киши блан.

„Хотин киши блан? Қаердан илаштириб олдинг?“

Ўху, ишинг жойида-ку!“ (шуни айтиб, у бир ҳуштак чалдики, ҳамма кулиб юборди, мен жуда хижолат бўлдим.)

„Ҳай,— деди Зурин,— бундай бўлса, сенга уй берамиз. Э, аттанг . . . Эскичасига бир кайф қилар эдик . . . Ҳай! Йигит! Нега Пугачёв дўстининг хонимини буёққа олиб кирмайсизлар? Ё қайсарлик қилаётирми? Айтинглар, қўрқмасин. Барин жуда яхши, озор бермайди денглар; қўйманглар, зўрлаб бўлса ҳам олиб кинглар“.

— Нима деяпсан? — дедим Зуринга. — Қанақа Пугачёв дўстининг хоними? Бу — марҳум капитан Миرونунинг қизи. Мен уни асирликдан қутқазиб, отамнинг қишлоғига юбораётиман. У ўша ерда туради.

„Нима? Ҳали менга сенинг тўғрингда гапиришганимиди? Э, бу қандай гап?“

— Кейин ҳаммасини гапириб бераман. Ҳозир бечора қизни тинчит, худо ҳақ. Гусарларинг уни ёмон қўрқитишди.

Зурин дарров буйруқ берди, ўзи бу англашилмовчилик хусусида Марья Ивановнага узр айтгани кўчага чиқди ва вахмистрга хоним учун шаҳардан энг яхши уй топиб беришни буюрди. Мен унинг уйида ётиб қоладиган бўлдим.

Овқат едик. Икковимиз ёлғиз қолганимизда, бошдан кечирганларимни ҳикоя қилиб бердим. Зурин сўзимга жуда диққат қилиб қулоқ солди. Мен ҳикояни тамом қилганимдан сўнг, бошини чайқаб, деди: „Бунинг ҳаммаси яхшику-я; бир жойи ёмон: уйланишга бало борми? Мен ҳалол офицерман, алдашни истамайман, менинг сўзимга ишон: уйланиш девоналик. Хотин блан овора бўлиш, яна бола боқиш қўлингдан келадими? Э, қўй! Менинг гапимга кир: капитан қизи блан алоқангни уз. Симбирск йўлини очганман, хавф-хатар йўқ. Эртагаёқ унинг ўзини якка ота-онанг олдига юбор; ўзинг менинг отрядимда қол. Оренбургга

боришнинг ҳожати йўқ. Яна қўзғолончиларнинг қўлига тушсанг — қутилишинг гумон. Шундай қилсанг, муҳаббат иситмаси босилади, тинчийсан“.

Гарчи унинг фикрига тамом қўшилмасам-да, император хонимнинг қўшини сафида бўлишимни бўйнимдаги вазифа талаб қилар, мен буни билар эдим. Зуриннинг маслаҳатига амал қилиб, Марья Ивановнани қишлоққа юборишга ва ўзим отрядда қолишга қарор бердим.

Савельич мени ечинтиргани кирди; эртага Марья Ивановна блан қишлоққа кетгани тайёр бўлиб туришни буюрдим. У қайсарлик қилмоқчи бўлди. „Нима бўлди сенга, тақсиржон? Мен сени қандай ташлаб кетаман? Сенга ким қарайди? Ота-онанг нима дейишади?“

Чолнинг қайсарлигини билганим учун уни самимият ва ширин сўз блан кўндирмоқчи бўлдим. — Қадрдон дўстим. Архип Савельич! — дедим. — Йўқ дема, яхшилик қил; бу ерда хизматкорга муҳтож бўлмайман, агар Марья Ивановнани сенсиз юборсам, кўнглим тинчмайди. Унга хизмат қилсанг — менга хизмат қилган бўласан, чунки имконият бўлиши блан мен унга уйланаман.

Савельич айтиб бўлмаслик даражада таажжубланиб: „Уйланаман? — деди. — Бола уйланса-я! Отанг нима дейди, онанг нима деб уйлайди?“

— Рози бўлишади, — дедим, — Марья Ивановнани билгандан кейин кўнишади. Сенга ҳам умид боғлаганман. Ота-онам сенга ишонади: сен бизнинг томонимизни олиб ҳаракат қиласан, шундай эмасми?

Чолга гап та’сир қилди. „О, азизим Пётр Андреич, — деди у. — Гарчи уйланишингга эртароқ бўлса-да, Марья Ивановнадек яхши қизни қўлдан чиқариш ҳам гуноҳ. Майли, сен айтгандай бўлақолсин. Элгиб қўяман худонинг фариштасини ва ота-онангга, бисотсиз бўлса ҳам, бу қиз яхши эканини қўлларча етказаман“.

Савельичга раҳмат айтиб, Зурин блан бир уйда ётиб қолдим. Қизишиб кетган эдим, кўп гапириб юбордим. Зурин аввал хўп яхши гапиришди; аммо секин-секин хуши келмай, гапи пойма-пой бўлабошлади. Охири қандайдир бир саволимга жавоб бериш ўрнига хуррак тортди. Мен гапдан тийилиб, уйқуга кетдим.

Эртаси эрталаб Марья Ивановнанинг олдига бориб, ўз мўлжалимни айтдим. У, менинг мўлжалимни ма'қул топиб, фикримга қўшилди. Зуриннинг отряди шу куни шаҳардан чиқиши керак эди. Имиллаш пайти эмас эди. Мё і дарҳол Марья Ивановна блан хайрлашиб, уни Савельичга топширдим. Марья Ивановнага ота-онамга элтиш учун хат бердим. У йиғлаб юборди. „Хайр, Пётр Андреич! — деди секингина. — Яна кўришиш насиб бўладими-йўқми, худо билади; аммо умр бўйи сизни ёдимдан чиқармайман; қабрга киргунимча юрагимдан кетмайсан“. Мен ҳечнарсая деяолмадим. Бизни одамлар ўраб олди. Булар олдида ўзимни тутдим, ҳаяжонга солган ҳисга берилишни истамадим. Охири Марья Ивановна жўнади. Мен Зуриннинг олдига хафа, хомуш қайтиб келдим. У менинг кўнглимни очмоқчи бўлди; мен ўзимни овунтирмоқчи бўлдим; икковимиз кунни ўйин-кулги блан ўтказдик, кечқурун походга чиқдик.

Февраль ойининг охирлари эди. Ҳарбий ишларни оғирлаштирган киши ўтди. Бизнинг генераллар бир ёқадан бош чиқариб иш кўришга ҳозирланардилар. Пугачёв ҳамон Оренбургга яқин ерда турарди. Бу орада унинг атрофида бўлган отрядлар бирлашиб, ҳар томондан бадкорлар уясига яқинлашарди. Қўзғолон кўтарган қишлоқлар бизнинг аскарларни кўриш блан тоби' бўларди; ўғрилар шайкаси ҳар ерда биздан қочар, бу иш тез кунда ва хайрли битиши кўриниб турар эди.

Ҳадемай князь Голицин¹ Татищчево қал'аси яқинида Пугачёвни тормор қилиб, лашкарларини тўзитди ва Оренбургни қутқарди. Бу, қўзғолонга сўнгги ва узулкесил зарбадай бўлган эди. Зурин бу вақтда ис'ён кўтарган бошқирдларга қарши юборилган эди, бошқирдлар биз бормасдан тарқаб кетибди. Баҳор бизни кичкина бир татар қишлоғига қамаб қўйди. Дар'ёлар тошиб, йўлларни сув босди. Бир жойда тек туриб қолишимиз тўғрисида ўзимизга-ўзимиз, ўғри ва ёввойиларга қарши бу зериктирадиган майда урушлар тездан битади, деган фикр блан тасалли берар эдик.

Аммо Пугачёв қўлга тушмади. У Сибирия заводларига бориб, янгидан шайка тўплади ва яна бадкорликни давом этдирди. Унинг муваффақиятлари ҳақида яна дув-дув гап тарқалди. Сибириядаги қал'алар талан-торож қилинганлиги ма'лум бўлди. Тездан Қозонни олгани ва Москвага қараб юриш қилгани ҳақидаги хабар манфур Пугачёвни кучсиз деган умид блан мудраб ётган катталарни ҳаракатга солди. Зурин Волгадан ўтиш ҳақида буйруқ олди.

Бизнинг юришимиз ва урушнинг тамом бўлганини тасвир этиб ўтирмайман. Қисқагина қилиб шуни айтаман: аҳвол ҳаддан ташқари ёмон бўлди. Ҳамма ерда идора ишлари тўхтаб қолди; помешчиклар тўқайларга қочиб кетишди. Бадкорлар шайкаси ҳамма ерда ўз бадкорлигини қилар эди; алоҳида отрядларнинг бошлиқлари ўзларича кишиларни ўлимга ҳукм қилар ва ё афв этар эди; ёнғин хуруж қилаётган кенг мамлакатнинг аҳволи даҳшатли эди... Ма'носиз ва шафқатсиз рус ис'енини худо кўрсатмасин! Иван Иванович Михельсон² томонидан та'қиб этилган Пугачёв қочди. Кўп вақт ўт-

¹ Голицин Пётр Михайлович (1738 — 1775) Қозон-Оренбург районларида Пугачёвга қарши урушда аскарний қисмларга қўмондонлик қилган генерал.

² Иван Иванович Михельсон (1740 — 1802) Пугачёв қўзғолонини бостиришда қаттиққўлли генераллардан бири. У қўзғолонни батамом тугатишга раҳбарлик қилган.

май унинг тор-мор этилганлиги ҳақида хабар эшитдик. Охири Зуринга ёлгон шоҳнинг қўлга тушганлиги тўғрисида хабар, шу блан бирга ҳаракатни тўхтатиш ҳақида фармон келди. Уруш тамом бўлди. Энди мен ота-онам олдига боришим мумкин эди! Ота-онам блан кўришиш, бу кунгача хат-хабари келмаган Марья Ивановнанинг хаёли мени қувончдан энтиктирарди. Мен ёш боладай ирғишлар эдим. Зурин кулар ва елкасини учириб: „Йўқ, сенинг ишинг яхшиликка олиб бормайди. Уйланиб бекорга нобуд бўласан“ дер эди.

Аммо, бу орада ғалати бир ҳис шодлигимга заҳар соларди: бунча гуноҳсиз қурбонларнинг қонига бўялган бадкор ва уни ўлим кутиши тўғрисидаги ўй мени ҳажонга соларди: Емеля, Емеля! — дер эдим ичимда; нега сен найзага ёки ўққа учрамадинг? Бундан яхши иш бўлмас эди. Энди нима қилиш керак? Ҳаётнинг энг даҳшатли минутларидан бирида мени афв этганлиги, севгилимни қабиҳ Швабриннинг қўлидан қутқарганлиги эсимдан чиқмаганидек, у ҳам сра хаёлимдан кўтарилмас эди.

Зурин менга отпускаи берди. Бирнеча кундан сўнг ўз уйимга қайтишим ва Марья Ивановнани кўришим керак эди... Бирдан кутилмаган бир даҳшат мени гангитиб қўйди.

Кетадиган куним йўлга тушгани ҳозир бўлиб турган чоғимда Зурин кирди. Унинг қўлида қоғоз, афтидан жуда хафа кўринар эди. Юрагим „шув“ этиб кетди.

Қўрқиб кетдим, аммо нимага қўрққанимни билмас эдим. У менга иши борлигини айтиб, деншигимни чиқариб юборди. — Нима гап ўзи? — дедим бетоқат бўлиб. „Кичкинагина кўнгилсизлик, — деди у қўлидаги қоғозни менга узатиб. — Ўқиб кўр, ҳозир келди“.

Ўқидим: бу барча қўмондонларга ёзилган фармойиш бўлиб, қаерда қўлга тушсам, қамоққа олиш ва бетўхтов Қозонга, Пугачёв иши юзасидан тузилган тергов комиссиясига юбориш буюрилган эди.

Қоғоз қўлимдан тушиб кетаёзди. „Иложим йўқ! — деди Зурин. — Буйруққа бўйсуниб вазифам. Сенинг Пу- гачёв блан қилган дўстона сафаринг бир бало бўлиб ҳукумат қулоғига етганга ўхшайди. Бу ишдан ҳеч на- тижасизлиги ва комиссия сени оқлаб юборишига кўзим етади. Хафа бўлма, бор“. Виждоним пок; суддан қўрқадиган жойим йўқ, бироқ лаззатли кўришишнинг бал- ки бирнеча ой кейинга сурилиши эҳтимолдан чўчир эдим. Арава келди. Зурин мен блан дўстона хайрлаш- ди. Аравага чиқдим. Ёнимга икки аскар ўтирди, икко- ви ҳам қиличини яланғочлаб олган эди. Катта йўлдан кетдим.

XIV БОБ

СУД

Халқ сўзи —
Денгиз тўлкини.
Мақол.

Бутун гуноҳ Оренбургдан ўзимча кетиб қолганлигимдан иборат эканига ишонардим. Бунга важ топаолар эдим: шаҳардан чиқиб юриш ҳечқачон та'қиқ қилинган эмас, балки ма'қул кўрилган эди. Мен бебошликда эмас, ортиқ даражада бўлган қизиққонликда айбланишим мумкин. Аммо Пугачёв блан бўлган дўстона алоқа кўп шоҳидлар блан исбот қилиниши ва бу жуда ҳам шубҳали кўриниши мумкин эди. Йўл бўйи, қилинадиган сўроғим ҳақида уйлаб, айтадиган жавобларимни пишиқтириб бордим. Суд олдида ҳақиқатни очиб айтишга қарор бердим, оқланиш учун шу йўлни жуда жўн, шу блан бирга умидли ҳисобладим.

Қозонга келдим: шаҳар хароб, куйган. Кўчаларда уйлар ўрнида тўп-тўп кўмир ва томи блан ойнаси йўқ, қорайган деворлар турарди! Пугачёвдан қолганиз шу! Мени куйган шаҳар ўртасида омон қолган қал'ага олиб келишди. Ёнимда келган икки гусар мени қоровул офицерига топширди. У темирчини чақиртирди. Оёғимга кишан солишди. Кейин турмага элтиб, деразасига темир панжара қоқилган, қуп-қуруқ тор ва қоронғи ҳужрага якка қамаб қўйишди.

Ишнинг бу хилда бошланиши некликдан дарак бермасди. Броқ мен дадиллигимни йўқотмадим ва умидсизликка ҳам тушмадим. Барча ғамгинларнинг тасалли

беручисига сиғиндим ва соф, аммо уқубат тортган юракдан чиққан муножотнинг наш'асини биринчи марта татиб, нима бўлиши тўғрисида ғам емасдан, тинч уйқуга кетдим.

Эртасига мени турма нозирини уйғотиб, комиссия чақираётганидан хабар берди. Икки солдат мени ҳовлидан олиб ўтиб, комендантнинг уйига элтди, иккови даҳлизда қолиб, мени ичкарига киргизиб юборди.

Каттагина бир залга кирдим. Усти тўла қоғоз стол ёнида икки киши ўтирар эди: бири — ёши қайтган генерал, афтидан, бераҳм ва қаттиққўл эди; иккинчиси — ёш, гвардия капитани, йигирма саккиз ёшларда бор эди. Унинг ташқи қиёфати дилкаш, ўзи абжир, муомалада эркин. Дераза ёнидаги алоҳида столда сарко-тиб ўтирар эди: қалам қулоғининг орқасида, ўзи қоғоз устига энгашган, менинг жавобларимни ёзишга тайёр турарди. Сўроқ бошланди. Отим ва амалимни сўрашди. Генерал менинг Андрей Петрович Гринёвнинг ўғли эмасми эканимни сўради ва менинг жавобимга қарши: „Хайфки, шундай муҳтарам кишининг ўзига номуносиб ўғли бор экан!“ деди. Мен совуққонлик блан, менинг устимга қўйиладиган айб қандай оғир бўлмасин, ҳақиқатни яширмай айтиб бериш блан уни устимдан олиб ташлашга ишонганлигимни айтдим. Менинг ишончим унга ма'қул келмади. „Сен, ука, юқоридан келдинг,— деди генерал қовоғини солиб;— аммо сендан ўткирларини ҳам кўрганмиз!“

Ёш йигит: қачон ва қандай муносибат блан Пугачёвнинг хизматиغا кирганимни ва у мени қандай ишларда ишлатганини сўради.

Мен, жаҳлим чиқиб, офицер ва дворян бўлишим сифатида Пугачёвнинг хизматиغا кираолмаслигимни ва ундан ҳечқандай топшириқ ололмаслигимни айтдим.

„Бўлмаса, — деди терговчи, — қандай қилиб бир дворян ва офицергина афв этилди, ҳолбуки унинг

ҳамма ўртоқлари ўлдирилди? Қандай қилиб офицер ва дворян ис'ёнчилар блан бирга кайф-сафо қуради, бадкорларнинг каттасидан пўстин, от ва ярим сўм пул ин'ом олади? Бу одатдан ташқари иноқлик, қабиҳ ва жиноят даражасига етган қўрқоқликка асосланмаган бўлса, нимага асосланган?”

Гвардия офицерининг бу сўзи менга қаттиқ ҳақорат бўлиб тушди, қизишиб ўзимни оқлашга киришдим. Пугачёв блан даштда, бўрон вақтида танишган-лигимни ва Белогор қал'аси олинган вақтда у мени таниб афв этганини айтиб бердим. Пўстин блан отни олганим чакки эканини тан олдим: аммо Белогор қал'асини имконият борича мудофаа қилганимни сўзладим. Оқибат, Оренбург қамал қилинган вақтда кўрсатган жонбозлигимга гувоҳ бўлган генерални кўрсатдим.

Қаттиққўл чол, стол устидан бир очиқ хатни олиб, баланд овоз блан ўқиди:

„Прапоршик Гринёвнинг ушбу фитна ишига гўё аралашгани ва бадкорлар блан хизмати ва бурчига хилоф алоқада бўлгани хусусидаги сўровингизга мувофиқ қуйидагиларни арз этаман: ўшал прапоршик Гринёв 1773 йил октябрь ойининг бошидан ушбу йилнинг 24 февраль ойига қадар Оренбургда хизматда бўлиб, шу куни Оренбургдан кетганича менинг қўл остимга қайтиб келмади. Қочиб ўтган кишилардан эшитишимга қараганда, у Пугачёвнинг олдига — қишлоққа борган ва у блан, ўзи илгари хизмат қилган Белогор қал'асига кетган; унинг ахлоқига келганда мен...“. У шу ерда тўхтаб, жиддият блан: „Ўзингни оқлаш хусусида энди нима дейсан?“ деди.

Гапни қандай бошлаган бўлсам, шундай давом этмоқчи ва бошқа айтганларимдек, Марья Ивановна блан бўлган алоқам тўғрисида ҳам рост гапирмоқчи эдим, броқ енгиб бўлмас бир нафрат сездим. Агар унинг отини айтсам, комиссия сўроққа чақиради,

деган ўйга бордим; унинг исмини ўғри бадкорлар исмига аралаштирсам, уни булар юзлаштиргани олиб келишади, деган ўй мени шундай гангитдики, шошиб қолдим ва жавобимда янглишдим.

Аввалги жавобларимга бир қадар юмшагандай бўлиб қулоқ солган терговчиларим, менинг гангиганимни кўриб яна шубҳага тушди. Гвардия офицери мени шу тўғрида маълумот берган киши блан юзлаштиришни талаб қилди. Генерал кечаги бадкорни чақиринглар, деди. Мен қораловчимни кутиб, эшикка қараб турдим. Бирнеча минутдан кейин кишан жиринглади, эшик очилди — Швабрин кирди. Ундаги ўзгаришни кўриб ҳайрон қолдим. Улгидай озибди, ранги оппоқ. Яқиндагина мўмдай қопқора бўлган сочи тамом оқарибди; узун соқоли патак ҳолига келипти. У менинг устимга қўйган айбини босинқи товуш блан, аммо дадил такрорлади. Унинг сўзича, гўё мен Пугачёв томонидан Оренбургга жосуслик учун юборилган эмишман; шаҳарда қилинаётган ишлардан ёзма маълумот бериш учун ҳар куни, отишув баҳонаси блан, шаҳардан ташқари чиққан эмишман; оқибат, Пугачёвга очиқдан-очиқ берилиб, у блан қал'аларни айланган ва ундан мукофот олиш учун ҳар йўл блан ўз ўртоқларим — хоинларни ўлдиришга, уларнинг ўринларини олишга ҳаракат қилган эмишман. Унинг сўзига жим қулоқ солдим ва бир нарсадан мамнун бўлдим: мени Марья Ивановнанинг номини айтмасликка мажбур қилган ҳис унинг ҳам қалбидан ўрин олганлигиданми, ҳарқалай, комиссия олдида Белогор қал'аси комендантининг қизи тўғрисида у ҳам индамади. Мен илгариги фикримда яна ҳам қаттиқ турдим ва суд Швабриннинг берган маълумотини қандай рад қилаолишимни сўраган эди, илгари айтган гапимда туришимни ва ўзимни оқлаш хусусида бошқа ҳеч гап айтаолмаслигимни билдирдим. Генерал бизни олиб чиқишга буюрди. Икковимиз бирга чиқдик. Мен совуққонлик блан Швабринга қарадим,

аммо индамадим. У заҳарханда қилди ва оёғидаги кишанни кўтариб, мендан ўтиб кетди, жадаллади. Мени яна турмага олиб боришди ва қайтиб сўроққа чақиришмади.

Эндиги айтадиганларимни мен ўз кўзим блан кўрганим йўқ, аммо бу тўғрида шунча кўп эшитдимки, унинг энг майда-чуйда тафсилоти ҳам мияга ўрнашиб қолган ва худди иштирок этгандайман.

Марья Ивановнани ота-онам, эски одамларга хос бўлган самимият блан қарши олган. Бечора етим қизни ўз қанотлари остига олиш ва бошини силашни худонинг марҳамати деб билганлар. Тез кунда унга ўрганиб қолишган, чунки унинг яхши қиз эканини билмаслик, уни севмаслик мумкин эмас эди. Менинг унга бўлган муҳаббатим отам учун қуруқ девоналикдан иборат бўлмай қолган; онамнинг эса бирдан-бир орзуси менинг шу меҳрибон капитан қизига уйланишим бўлиб қолган.

Менинг қамалганим ҳақидаги хабар бутун оилани гангитибди. Марья Ивановна ота-онамга менинг Пугачёв блан бўлган ғалати танишлигим ҳақида оддий қилиб шундай сўзлаб берибдики, улар ховотир бўлиш уёқда турсин, хўп кулишибди. Мақсади тож-тахтни барбод қилиш ва дворянларни қириш бўлган бу қабих ис'ёнга менинг аралашувимга отамнинг ишонгиси келмабди. У Савельични сиқиб, бу ҳақда сўрабди. Чол менинг Емельян Пугачёвга меҳмон бўлганимни ва унинг менга гўё мудом меҳрибончилик қилганини яширмабди; аммо ҳечқандай хиёнат тўғрисида гап эшитмаганини айтибди. Чол-камбир хотиржам бўлиб, хушxabар келишини зориқиб кутишибди. Марья Ивановна ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушса ҳам, ўтакетган эҳтиёткор ва оғир табиатли бўлгани учун индамабди.

Бирнеча ҳафта ўтибди... Бир кун отамга Петербурдан, қариндошимиз князь Б...дан хат келипти. Князь менинг тўғримда ёзган экан. Одатдаги муқаддимадан

сўнг, менинг ис'ён ишига аралашганим ҳақидаги шубҳа, бахтга қарши исбот этилган, халқ кўзи олдида осиб ўлдирилишим лозим бўлса-да, малика отамнинг кексариб қолгани, кўрсатган хизматларига ҳурматан афв этишга қарор берганини ва маломатли ўлимдан қолдириб, узоқ Сибирьга умрбод сургун қилишга буюрганини айтибди.

Бу кутилмаган зарба отамни ўлдираёзипти. У, одатдаги матонатини йўқотиб, унинг одатда пинҳоний бўладиган қайғуси аччиқ шикоятлар тарзида юзага чиқпти. „Бу қандай гап! — дер экан у ғазабланиб. — Менинг ўғлим Пугачёв фитнасида қатнашган! Э, худо, қандай кунларга қолдим! Малика уни ўлимдан қолдирган! Ноҳот бу менинг қайғимни енгиллаштирса? Ўлим жазоси қўрқинч эмас: бобомнинг бобоси муқаддас ҳисоблагани бир нарсадан қайтмасдан жазо майдонида¹ ўлган эди; отам Волинский² ва Хрущевлар³ блан бирга жаллод қўлида жон берган. Ноҳот дворян ичган онтини бузса, ўғрилар, қочоқ қотиллар қулларга қўшилса! Бизнинг авлодга номус, ор!..“ Отамнинг умидсизликка тушишидан қўрққан онам, унинг олдида йиғлай олмас ва бу гапларнинг ёлғон эканлиги, кишилар айтган гапнинг э'тибори йўқлиги ҳақида сўзлаб, унга тасалли бераар экан. Броқ отам ҳеч тинчимабди.

Марья Ивановна ҳаммадан кўра кўпроқ азоб тортар экан. Истаган вақтда ўзимни оқлай олишимга кўзи етган Марья Ивановна, гап нимада эканини фаҳмлаб, менинг бошимга келган бахтсизликка ўзини айбли ҳисобла-

¹ Москва Қизил майдонидаги тепа ер (XVI—XVII аср). Ҳукуматга хиёнат қилганлар шу ерда ўлдирилган.

² *Волинский Артемий Петрович* (1689—1740) йирик давлат арбоби. Дворянлик фойдасини кўзлаб, самодержавиени чеклаш проектини ёзган киши. Ҳукуматга хиёнат қилишда айбланиб, Анна Ивановна замонида ўлдирилган.

³ *Хрущев А. Ф.* (1691—1740)—адмираллик коллегиясининг маслаҳатчиси, Волинскийнинг дўсти ва фикрдоши, ўша блан бирга ўлдирилган.

ти. У кўз ёши ва тортаётган азобини ҳаммадан яширар ва мени қутқариш тўғрисида ўйлар экан.

Бир куни кечқурун отам диванда Сарой календарини варақлаб ўтирар, аммо хаёли паришон бўлганлигидан, календарьни ўқиш унга одатдагича та'сир қилмас экан. У {хуштак блан эски бир маршни чалар экан. Онам, индамасдан, жун фуфайка тўқир ва кўзидан оққан ёш ҳар замон қўлидаги ишига томар экан. Шу ерда ишлаб ўтирган Марья Ивановна тўсатдан ўзининг Петербургга боришга мажбур эканини айтиб, кетгани ёрдам кўрсатишларини сўрабди. Онам жуда хафа бўлибди. „Петербургда нима қиласан? — депти у. — Ноҳотки, Марья Ивановна, сен ҳам бизни ташлаб кетмоқчи бўлсанг?“ Марья Ивановна келажак тақдирини шу сафарга боғлиқ эканини, садоқат орқасида ҳалок бўлган кишининг қизи бўлгани учун кучлик кишилардан ёрдам сўрагани бормоқчи эканини айтибди.

Отам бошини қуйи солипти: ўғлининг зотан бўҳтон бўлган жиноятини хотирлатуви ҳарбир сўз унинг учун оғир ва заҳарли киноя бўлиб туюлар экан. „Бор, азизим!—дебди уф тортиб. —Биз сенинг бахтингга тўсқин бўлишни истамаймиз. Худо сенга олчоқ хоинни эмас, яхши бир кишини умр йўлдоши қилсин“. У, ўрнидан туриб, чиқиб кетибди.

Марья Ивановна, онам блан ёлғиз қолиб, ўз мўлжалини қисман унга айтибди. Онам уни қучоқлаб, йиғлабди ва эсон-омон ниятига етишни худодан тилаб, дуо қилибди. Марья Ивановна йўлга ҳозирланиб, бир-неча кундан сўнг садоқатли Палаша ҳамда мендан зўр блан айрилган ва қаллиғимга хизмат қилиш блан тасалли топган садоқатли Савельични олиб жўнабди.

Марья Ивановна эсон-омон Софияга етиб келипти ва шу вақтда сарой Царское селода эканини билиб, шу ерга тушишга қарор берибди. Унга бир бурчакдан жой беришибди. Нозирнинг хотини у блан сўзлашиб кетиб, сарой печка ёқучисининг жияни эканини бил-

дирипти ва сарой ҳаётининг сирларини сўзлаб берипти. Малика соат нечада уйқудан туради, қачон кофе ичади, айлангани қачон чиқади, шу вақтда қандай ар-боб-арконлар бор; малика кеча овқат маҳалида нималар деди; кечқурун кимни қабул қилади, қисқаси, агар Анна Власьевнанинг гаплари ёзилса бирнеча варақ тарихий хотира бўлиб, келажак насл учун қийматли нарсаси бўлар экан. Марья Ивановна унинг сўзига диққат блан қулоқ солипти. Иккови боққа ўтишипти, Анна Власьева ҳарбир хиёбон, ҳарбир кўприкчанинг тарихини сўзлаб берипти, иккови хўп айланишиб, бири-бирдан жуда мамнун бўлиб қайтишипти.

Эртасига Марья Ивановна барвақт уйғонган, кийинган ва секин боққа чиққан. Гўзал сабоҳ, қуёш куз ҳавосидан сарғайган липа дарахтларининг чўққиларига тушган. Сокит, катта кўл ярқираган. Оққушлар қирғоқларга зеб бериб турган бутталар остидан улугворлик блан юзиб чиқабошлаган вақт. Марья Ивановна граф Пётр Александрович Румянцевнинг¹ ғалабалари шарафига яқинда унга ҳайкал [қўйилган чиройли чаманзор ёнидан ўтиб бораётганида, бирданига қаршисидан инглиз жинсидан бўлган бир оқ ит чиқиб ҳурибди. Марья Ивановна қўрқиб, тўхтабди. Шу онда майин, ёқимли хотин товуши эшитилибди: „Қўрқманг, қопмайди“. Марья Ивановна қараса: ҳайкал қаршисидаги скамейкада бир хотин ўтирган эмиш. Марья Ивановна бориб скамейканинг нариги учига ўтирибди. Хотин Марья Ивановнага синчиклаб қарабди; Марья Ивановна ҳам бирнеча марта кўзининг қирини ташлаб, уни бошдан-оёқ кузатиб чиқипти. У, эрталаб кийилдиган оқ кўйлак, нимча, бошига кеча каллапуши кийган экан. Ёши қирқларга боргандай. Бу хотиннинг тўла, қипқизил юзи улугворлик ва осойишталик ифода этар,

¹ Пётр Александрович Румянцев (1725—1796) Екатерина II замонидagi энг машҳур саркардалардан бўлиб, „Задунайский“ лақабини олган граф.

кўк кўзлари ва юмшоқ табассуми тасвир этиб бўлмайдиган даражада чиройли экан. У сўз қотибди:

„Сиз бирон ёқдан келганмисиз?“

— Шундай, хоним: кечагина қишлоқдан келдим.

„Ота-онангиз блан келдингизми?“

— Йўқ, ёлғиз келдим.

„Ёлғиз! Жуда ёшсиз-ку?“

— Менинг отам ҳам йўқ, онам ҳам.

„Бирон иш блан келгандирсиз-да?“

— Иш блан. Подшо хонимга арз қилгани келдим.

„Етим экансиз: адолатсизлик, жабрдан шикоят қиларсиз-да?“

— Йўқ, хоним. Мен адолат эмас, шафқат сўраб келдим.

„Мумкинми, сиз ким бўласиз?“

— Мен капитан Мироновнинг қизи бўламан.

„Капитан Мироновнинг! Оренбург қал‘аларидан бирида комендант бўлган Мироновми?“

— Шундай, хоним.

Хотин, кўнгли юмшаган бўлса керак, яна ҳам юмшоқлик блан: „Афв этасиз, мумкинми сизнинг ишингизга аралашсам? Мен саройга кириб тураман. Арзингиз нима эканини менга айтсангиз, балки ёрдам қилишга муваффақ бўларман“ депти.

Марья Ивановна ўрнидан туриб, унга қуллуқ қилипти. Бу нома‘лум хотиннинг вужуди уни ўзига тортипти ва ишонч талқин қилипти. Марья Ивановна букланган қоғозни нотаниш ҳимоячисига тутибди; хотин эса ўқибди.

Хотин аввал диққат ва хайрихоҳлик блан ўқир экан, бирдан авзойи ўзгарибди. Унинг ҳарбир ҳаракатини та‘қиб этиб турган Марья Ивановна қўрқиб кетибди.

„Сиз Гринёв тўғрисида арз қиласизми? — депти хотин совуққина. — Подшо хоним унинг гуноҳидан ўтаолмайди. У ёлғон подшо томонига жоҳиллик, енгилтакликдан эмас, ахлоқсиз, ярамас, зарарли киши бўлганидан ўтган“.

— Оҳ, ёлғон? — депти Марья Ивановна қичқириб.

„Қандай ёлғон?“ депти хотин жаҳли чиқиб.

— Ёлғон, худо ҳақи ёлғон! мен ҳаммасидан бохабарман, ҳаммасини сизга сўзлаб бераман. Унинг бошига бу кунлар фақат менинг туфайлимдан келди. У суд олдида оқланмаган бўлса, фақат мени бу ишларга аралаштиришни истамаганидан оқланмаган. — У ўқучига маълум бўлган бутун воқияларни айтиб берган.

Хоним унинг сўзига диққат қилиб қулоқ солиб, кейин: „Қаерга тушдингиз?“ деб сўрапти ва, у Анна Власьевнанинг уйига тушганини эшитиб, кулимсираб: „Ҳа! биламан. Хайр, кўришганимизни бировга айтманг. Аризангизга жавобни кўп кутмаслигингизга ишонаман“ депти.

Шу сўзларни айтиб, хоним хиёбонга кириб кетибди. Марья Ивановна қувончли умидларга тўлиб, Анна Власьевнанинг олдига қайтибди.

Анна Власьева, ёш қизга куз кунни эрталаб айлангани чиқиш зарарли эканини айтиб, Марья Ивановнани койибди. У самавор келтирипти ва чой вақтида энди сарой тўғрисидаги беҳисоб гапни бошлаган экан, бирдан сарой каретаси келиб, эшик олдида тўхтапти ва, камер-лакей¹ кириб, Мироновнинг қизини подшо хоним чақираётганлигидан хабар берипти.

Анна Власьева ҳайрон бўлиб, тараддудда қолипти. „Вой худо! Подшо хоним сизни саройга чақирипти. Сизни қаердан билди экан? Азизим, подшонинг олдига қандай борасиз? Ҳали, саройда қандай юришни ҳам билмассиз... Мен бирга олиб борайми? Ҳарҳолда мен сизни бирон ножўя ҳаракатдан сақларман. Қандай қилиб йўл кийимида борасиз? Сарой кийими олиб келгани доя кампирнинг уйига киши юборайми?“ Камер-лакей, подшо унинг якка ва қандай кийимда бўлса шундай келаверишини талаб қилганини айтипти. Илож

¹ *Камер-лакей* — шоҳнинг шахсий хизматкори.

бўлмапти: Марья Ивановна каретага чиқиб, саройга қараб кетипти, Анна Власьевна унинг кетидан гапириб, дуо қилиб қолипти.

Марья Ивановнанинг тақдиримиз нима бўлишини олдан сезиб, юраги ховлиқиб энтикар экан. Бирнеча минутдан сўнг карета сарой эшиги олдида тўхтапти. Марья Ивановна тоқатсизлик блан зинадан чиқиб кетипти. Эшиклар катта-катта очилар экан. У бирнеча бўш, аммо ниҳоятда чиройли хоналардан ўтипти; камер-лакей уни бошлаб борар-кан. Охир бир ёпиқ эшик олдида тўхтаб, Марья Ивановнани қолдирибди-да, ўзи хабар бергани ичкарига кириб кетипти.

Император хонимга рўпара бўлишдан Марья Ивановна шу қадар ваҳимага тушиптики, оёқ узра зўрға турар экан. Бир минутдан кейин эшик очилиб, у подшонинг даргоҳига кирипти.

Император хоним ўз туалети ёнида ўтирган экан. Бирнеча сарой ходими уни ўраб олиб, Марья Ивановнага ҳурмат блан йўл беришипти. Подшо хоним унга жуда мулойимлик блан мурожаат қилипти. Марья Ивановна қарасаки: бу ҳалиги, бундан бирнеча минут илгари тортинмай борганни айтгани хоним. Подшо хоним уни ёнига чақирипти ва кулимсираб шундай депти: „Сизга берган сўзимнинг устидан чиққанамга ва тилаганингизни ўтаганимга шодман. Ишингиз битди. Куёвингизнинг гуноҳкор эмаслигига ишондим. Мана бу хатни бўлажак қайин отангизга элтиб берасиз“.

Марья Ивановна хатни титроқ қўли блан олипти. ва йиғлаб, император хонимнинг оёғига йиқилипти. Подшоҳ хоним уни турғузиб, ўпипти ва сўзлашакетипти.

„Бой эмассиз, буни биламан, — депги у; — аммо мен капитан Мироновнинг қизидан кўп қарздорман. Истиқболингиз ҳақида ташвишланманг. Сизни оёққа бостиришни ўз устимга оламан“.

Подшо хоним бечора етим қизнинг кўнглини олиб, чиқариб юборипти. Марья Ивановна яна ўша сарой

каретасида кетипти. Марья Ивановнанинг келишини тоқатсизлик блан кутиб ўтирган Анна Власьевна уни саволларга кўмиб ташлапти. Марья Ивановна унинг сўроқларига бир нав' жавоб берар экан. Анна Власьевна, гарчи унинг овсарлигидан норози бўлса-да, буни қишлоқдан келган кишининг тортинчоқлиги ҳисоблаб, афв этипти. Шу куннинг ўзида Марья Ивановна, Петербургни айланиб кўришга ҳам қизиқмай, қишлоққа қайтиб кетипти. . .

Пётр Андреевич Гринёвнинг ёзган хотираси шу ерда тамом бўлди. Оилаларининг ривоятига қараганда, у подшонинг махсус фармони блан 1774 йилнинг охирларида қамоқдан озод этилган ва Пугачёвнинг ўлдирилиши вақтида ҳозир бўлган. Пугачёв аламон ичида уни таниб, бош қимирлатипти ва бир пастдан кейин қонга бўялган бу бош халойиққа кўрсатилипти. Кўп вақт ўтмай Пётр Андреевич Марья Ивановнага уйланган. Буларнинг авлоди Симбирск губернасида умр гузаронлик қилар экан. ***дан ўттиз чақирим йироқликда ўнта помешчикка қарашли бир қишлоқ бор. Шу ердаги уйларнинг бирида Екатерина II нинг ўз қўли блан ёзилган хат ойнали рамкада сақланади. Бу хат Пётр Андреевичнинг отасига ёзилган хат бўлиб, ўғлининг оқланиши, капитан қизи Марья Ивановнанинг ақл ва қалби тўғрисидаги мақтовни ўз ичига олади. Пётр Андреевич Гринёвнинг қўл'ёзмасини бизга унинг набираларидан бири келтириб берди. У бобоси тасвир этган замон ҳақида китоб ёзиш блан овора эканимизни билган экан. Биз қариндошларининг рухсати блан, бунинг ҳарқайси бобига тузукроқ бир эпиграф қўйиб, ба'зи номларни ўзгартириб, алоҳида босиб чиқаришга қарор бердик.

Ношир.

19 окт. 1836.